

Els orígens històrics del valencià

[The Historical Origins of Valencian]

ANTONI FERRANDO FRANCÉS

Universitat de València

antoni.ferrando@uv.es / ORCID: 0000-0003-1865-1345

RESUM: L'anàlisi lingüística i historiogràfica de la documentació valenciana del segle XIII al segle XV permet constatar que el valencià es formà a partir de la repoblació bàsicament catalanoaragonesa de l'època, en què hi hagué un predomini dels catalanooccidentals. Els catalanoorientals s'hi acomodaren al català occidental, i els aragonesos, en adoptar el català, contribuïren a reforçar-ne els trets occidentals. L'anivellament lingüístic no es traduí en un llenguatge híbrid, sinó en una modalitat relativament uniforme en quasi tot l'àmbit geogràfic valencià. Només una teoria sociolingüística de la repoblació permet explicar satisfactòriament la gènesi del valencià i la seua adscripció tipològica al català occidental.

PARAULES CLAU: València baixmedieval, repoblació, sociolingüística, valencià, aragonés, dialectes catalans, teories lingüístiques, antroponímia, història lingüística

ABSTRACT: The linguistic and historiographical analysis of Valencian documentation from the 13th to the 15th century makes it possible to verify that Valencian was formed from the basically Catalan-Aragonese repopulation of the time, in which there was a predominance of Western Catalans. The Eastern Catalans adapted to Western Catalan, and the Aragonese, by adopting Catalan, contributed to strengthening its western features. Linguistic leveling did not result in a hybrid language, but in a relatively uniform modality in almost the entire Valencian geographical area. Only a sociolinguistic theory of repopulation can satisfactorily explain the genesis of Valencian and its typological affiliation to Western Catalan.

KEYWORDS: late medieval Valencia, repopulation, sociolinguistics, Valencian, Aragonese, Catalan dialects, linguistic theories, anthroponymy, linguistic history

Recepció: 13/04/2023. Acceptació: 20/04/2023. Publicació: 10/06/2023

1. Preàmbul

La publicació de *La formació de la llengua catalana* (1981), d'Antoni Maria Badia i Margarit, va reobrir el vell debat sobre la gènesi dels dialectes catalans. El llibre va ser objecte de ressenyes i comentaris de gran interès (Tovar 1981; Moreu-Rey 1981, 1985, 1986; Bastardas 1982; Moran 1984; Veny 1986; Solà 1986; Walsh 1986a), que en van posar de manifest les nombroses virtuts, però també serioses discrepàncies amb els plantejaments de l'autor. La meua contribució més important al debat fou «La formació històrica del valencià», una comunicació que vaig presentar al II Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1986) (Ferrando 1989: 399-428). L'article va ser bàsicament una resposta i una proposta alternativa a la teoria de la romanització amb què Badia i Margarit (1981, 1984) havia volgut explicar la gènesi dels dialectes catalans. En conèixer l'article, Badia, en carta de 28 de febrer de 1999, em deia: «Et felicito perquè es tracta d'una contribució ben remarcable. Pel que fa a les meves tesis, que contradiu, t'asseguro que constitueixen la crítica més intel·ligent i més documentada al meu assaig de 1981». Però també m'anunciava desacords, l'explicitació dels quals derivava per a més endavant, cosa que no es va arribar a produir. Les dificultats d'accés a aquell article, les noves recerques sobre la repoblació de la València medieval i la publicació de nombroses fonts primàries sobre la llengua, l'antroponímia i la història del País Valencià dels segles XIII i XIV feien necessària una revisió en profunditat, una ampliació i una actualització d'aquell treball, de manera que el que ara presente és en gran part nou, i per això n'he modificat el títol.

Badia (1981) s'havia centrat en Catalunya, i només en el seu article de 1984 s'ocupà més àmpliament del País Valencià. En la meua resposta a Badia em vaig centrar en la dimensió valenciana de la qüestió, perquè l'adscripció dialectal del català de València és la que més debat ha suscitat entre els filòlegs i perquè vaig considerar ben discutibles algunes de les premisses de la seua teoria de romanització. En aquella ocasió ja vaig postular com a alternativa explicativa una teoria sociolingüística que tingués més en compte els factors de la repoblació i de l'anivellament lingüístic. En aquesta ocasió, miraré de

situar el marc històric i dialectològic dels orígens del valencià en el procés de formació dels dialectes consecutius de la llengua catalana (segles XII, XIII i XIV) i, a partir d'una actualització de les dades manejades, procuraré analitzar els mecanismes que van permetre la consolidació del català occidental al País Valencià als segles XIII i XIV i la formació dels trets singulars del valencià. En conseqüència, aprofundiré en l'argumentació d'una *teoria sociolingüística* que integre no sols els factors demolingüístics i socials del procés repoblador, sinó també l'anàlisi del contacte de llengües i de l'anivellament lingüístic que es produí bàsicament a l'interior del català trasplantat a les terres conquistades, un fenomen inherent a la constitució de qualsevol dialecte consecutiu. En aquesta comesa caldrà posar a contribució els nous estudis sobre el context històric i sobre la llengua de l'època.

He parlat de valencià i de repoblació. Convé aclarir prèviament aqueixos conceptes. *Valencià* (o inicialment *valencianesc*) és el nom amb què els valencians, si més no des de la primera meitat de segle XIV, designen habitualment la llengua catalana que s'estengué per la major part del País Valencià a partir del segle XIII, independentment de les modalitats que s'hi parlen. Dialectològicament, designa només el «valencià general», per dir-ho amb la terminologia propugnada per Manuel Sanchis Guarner. *Repoblació* és el concepte que la historiografia tradicional ha usat per a denominar el procés de colonització a què foren sotmeses les terres andalusines de l'antiga Hispània oriental amb la conquesta de la Catalunya Nova, de les Illes Balears i del País Valencià. Caldria, doncs, recórrer al concepte de colonització, que significa ocupació violenta, i no de repoblació. Ara bé, en la mesura que transcorre el temps, les terres andalusines conquistades i ja consolidades políticament amb un nou estatus jurídic i administratiu es convertiran en pols d'atracció per a emigrants d'altres terres a la cerca d'un estatus social i econòmic millor. En aquest cas, pot ser més idoni recórrer al concepte de repoblament. Així que també faré ús d'aquest concepte, però prioritzaré el de colonització per a les etapes inicials de l'ocupació de Xarc al-Andalus.

No voldria tancar aquestes paraules preliminars sense expressar la meua gratitud als meus mestres i, de manera particular, a Antoni M. Badia i Margarit,

perquè gràcies a les seues indagacions i als estímuls que em van suscitar, puc oferir ara aquestes aportacions.

2. Estat de la qüestió

Al llarg del segle xx es van formular diverses teories per a explicar la formació dels dialectes catalans consecutius. Estudiosos de la llengua com Antoni M. Alcover, Lluís Fullana, Antoni Griera, Francesc de B. Moll i també, en un primer moment, Manuel Sanchis Guarner van atribuir la bipartició dialectal de la llengua catalana en la Catalunya Nova, el País Valencià i les Illes Balears a la diferent procedència dels colons que s'hi establiren després de la conquesta respectiva, de manera que als dos primers territoris s'hauria imposat el català occidental i, a les Illes Balears, el català oriental. Concretament, Alcover (citat per Massot 1983: 74) afirmà, l'any 1918, que el català de València s'hi formà «perque vingueren a poblarla families de la banda de Lleyda», Fullana (1921: xx) argumentà que, vist que el «romanç de Lleida» era el que «més afinitat guardava ab lo romanç valencià» i que «la major part dels repobladors cataláns pertènixen a Lleida i a sa regió, no es estrany que, sense canvi essencial del llenguage, s'efectuara dita fusió [entre el romanç català dels repobladors i el romanç valencià autòcton]», Griera (1931: 16) reconegué que el valencià «és una continuació del català occidental», Moll (1950: 58) presentà «la distribución de los dialectos en las tierras del sur [de Cataluña] como una consecuencia de la Reconquista», i Sanchis (1950: 46) asseverà que «en la major i millor part de les terres valencianes s'establiren catalans, procedint-ne de Lleida un bon percentatge». En general, aquests estudiosos van vincular conquesta i repoblació. És per això que la seua visió sobre la gènesi dels dialectes catalans consecutius ha estat coneguda, a tort, com a *teoria de la reconquesta*. A tort, perquè vinculen conquesta i repoblació, factors estretament relacionats, però no sempre. Basta recordar que el protagonisme polític i militar del comtat de Barcelona en la conquesta de la Catalunya Nova no s'hi traduí en la imposició del català oriental i que el protagonisme militar inicial del regne d'Aragó en la conquesta

de les terres valencianes no s'hi traduí tampoc en la imposició de l'aragonés (Ferrando 2010).

La presumpta contradicció —ja observada el 1919 per Pere Barnils— entre les dades etnolingüístiques del *Llibre del Repartiment de València*, segons els còmputos de Pròsper de Bofarull, i la realitat dialectal valenciana projectà seriosos dubtes sobre la teoria de la reconquesta i afavorí l'acollida de tres teories alternatives: la del *substrat*, que formularen el mateix Sanchis Guarner (1953) i Germà Colón (1953), l'*estructuralista*, que proposà Emilio Alarcos Llorach (1960), i la de la *romanització*, que enuncià Badia i Margarit (1981). Tots aquests filòlegs van coincidir a atribuir a les susdites dades del *Llibre del Repartiment de València* un valor decisiu per a impugnar la teoria de la reconquesta. Ara bé, van diferir en els criteris utilitzats.

En efecte, davant la contradicció que fossen suposadament catalanoorientals la majoria dels beneficiaris del repartiment inicial de les cases de la ciutat de València expropiades als andalusins per Jaume I i que, en canvi, s'hi hagués imposat el dialecte occidental, Sanchis Guarner (1955: 447-482) i Colón (1955: 137-149), guiats per les orientacions substratístiques de Ramón Menéndez Pidal, van presentar al Congrés Internacional de Filologia Romànica, de Barcelona (1953), sengles ponències sobre el valencià, en què defensaven que el substrat ibèric comú a les regions de Lleida, Tortosa i València hi hauria condicionat de tal manera l'evolució del llatí que hauria transformat el català predominantment oriental dels repobladors de la Catalunya Nova i del País Valencià en català occidental. Sanchis Guarner defensà reiteradament la *teoria del substrat*, tot i que la va matisar a l'*Aproximació a la història de la llengua catalana* (1980).

Tanmateix, ja l'any 1960, Alarcos Llorach va postular, d'acord amb l'estructuralisme lingüístic, que la generalització al País Valencià dels trets occidentals del català, encara que els colons d'aquesta procedència fossen suposadament minoritaris, no s'explicaria per raons de substrat, sinó per un anivellament lingüístic simultani entre el català oriental, el català occidental i l'aragonés, sense relació directa amb el percentatge corresponent de repobladors: seria, per tant, l'anivellament dels tres components en joc el

factor que explicaria, almenys en el vocalisme, el triomf al País Valencià de la modalitat occidental.

La *teoria estructuralista* d'Alarcos no convencé Sanchis Guarner, ja que, segons va adduir amb bones raons el filòleg valencià, aquesta no seria aplicable a la regió de Tortosa, que fou repoblada majoritàriament per catalans orientals i occidentals, sense la presència d'aragonesos i, tanmateix, s'hi va formar ben d'hora un parlar occidental quasi idèntic al valencià general.

Ara bé, Miquel Tarradell posà de manifest a *Les arrels de Catalunya* (1966) que tota la Catalunya preromana era ibèrica i que tota havia estat prèviament indoeuropea. Aquestes constatacions de l'arqueologia desmuntaven les bases de la teoria del substrat. Sanchis Guarner (1980) mirà de salvar-ne el fons postulant-hi l'existència d'una Catalunya predominantment ibèrica i una altra predominantment indoeuropea, que hi hauria produït la bipartició dialectal del català.

Davant les febleses argumentals de les teories anteriors, Badia, a *La formació del català* (1981), reformulà la teoria de Sanchis per a postular la *teoria de la romanització*. A diferència de Sanchis, Badia no partí de les menes de pobles preromans en joc, sinó de l'eficàcia de la romanització. En les zones on la romanització va ser sòlida, la incidència del substrat en el llatí hauria estat feble i s'hi hauria produït el català oriental. En les zones on la romanització va ser feble o allà on es va produir una desromanització com a conseqüència d'una arabitzaió profunda —com és el cas de la Catalunya Nova occidental o del País Valencià—, la incidència del substrat preromà sobre el llatí hauria estat sòlida i hi hauria donat lloc el català occidental.

Encara que no es coneix la pronunciació de l'ibèric, Badia va considerar que el substrat ibèric hauria estat l'agent responsable de l'articulació més tensa de les vocals àtones i de la no obertura dels resultats de la *e* llarga llatina en tot el català occidental. Tanmateix, per a Badia el substrat no hauria tingut cap repercussió lingüística en les Illes Balears, a pesar d'haver estat sòlidament romanitzades i d'haver estat objecte d'un procés de desromanització a causa d'una arabitzaió profunda, ja que el seu parlar presenta els trets característics del català oriental peninsular.

Com ja ha estat dit, la teoria formulada per Badia tingué un considerable ressò, però també suscità nombroses reserves. Ell mateix convidà a debatre-la. Mereixia, doncs, un examen atent.

3. La formació històrica del valencià segons la teoria de la romanització

Badia inicià el seu assaig de 1981 impugnant tant la teoria de la reconquesta, en la versió d'Antoni Griera (1921; 1931), que identifica ocupació militar i repoblació, com la del substrat preromà, que havien formulat Sanchis Guarner (1955) i Colón (1955). El filòleg barceloní creu que la teoria de la reconquesta era «inviàble» perquè entra en contradicció amb: a) els criteris adoptats per Guifre el Pilós per al repartiment dels comtats catalans entre els seus fills, l'any 897; b) el «sentit geogràfic» est-oest de la reconquesta a Catalunya al segle XII; i c) el suposat protagonisme barceloní (i oriental) en la presa i repoblament de València. També considera «radicalment invalidada» la del substrat preromà, sobretot després que la publicació de *Les arrels de Catalunya* (1962), de Miquel Tarradell, hagués demostrat la presència de restes ibèriques en tota la Catalunya preromana. Per a Badia (1981: 100), «les modalitats oriental i occidental de la llengua catalana daten de la mateixa formació de la llengua i reflecteixen dos resultats decisius de la romanització (*assolida / mediatitzada*), els quals, respectivament i inversament, corresponen, al seu torn, a les possibilitats operatives del substrat preromà (*inactiu / eficaç*)». Concretament, en la Catalunya Nova occidental, l'arabització hauria neutralitzat una romanització assolida i, en provocar la revifalla del substrat preromà, hauria produït la gènesi del català occidental. Ara bé, caldrà esperar la recapitulació de Badia de 1984 —provocada pel debat que vaig suscitar entre ell, jo mateix i els meus alumnes d'història de la llengua en la Universitat de València— per a veure aplicada més explícitament al País Valencià la seua teoria de la romanització.

En efecte, en el susdit article de 1984, Badia insistí que foren les comarques costaneres i del centre i sud de Catalunya, així com València i les

Balears, les que atenyeren les cotes més altes de romanització, mentre que la part septentrional de la Catalunya occidental tingué una romanització més feble com a conseqüència del substrat bascoide o ibèric, de manera que el llatí local en quedà pregonament afectat. Així, quan a les vigílies de la invasió musulmana el «protocatalà» —que Badia identifica amb el mossàrab, avui preferentment denominat romanç andalusí o romandalusí— ja era una realitat, aquest hauria començat a manifestarse, dins la seua «unitat essencial», sota dues grans modalitats: l'oriental, pròpia dels territoris on l'emudiment del substrat preromà no hauria alterat l'«evolució més natural» del llatí vulgar, i l'occidental, pròpia dels territoris on l'acció eficaç del substrat bascoide o ibèric l'hauria frenada.

La diversa empremta de l'arabització hauria condicionat, segons Badia, l'evolució del protocatalà. Aquesta empremta hauria estat gairebé inexistent a la Catalunya Vella (ja que l'ocupació àrab no hi ultrapassà un segle), però s'ha de considerar eficaç a la Catalunya Nova (on es prolongà fins a mitjan segle XII, en què es conquistaren les regions de Tortosa, Lleida i Fraga) i molt intensa al País Valencià i a les Illes (no recuperades per a la cristiandat occidental fins al segon quart del segle XIII). Per això Badia distingeix dues menes de protocatalà en les terres andalusines conquistades entre mitjan segle XII i mitjan segle XIII: el de la Catalunya Nova, on els conquistadors cristians encara pogueren trobar un mossàrab més o menys vivaç, i el de València i les Balears, on l'extermini del cristians mossàrabs provocat per la intransigència religiosa dels almoràvits (segle XII) l'hauria reduït a la quasi total extinció. Als cursos baixos del Segre i de l'Ebre la intensitat de l'arabització hauria neutralitzat l'acció romanitzadora i hi hauria fet revifar el vell i «somort» substrat ibèric. Al Camp de Tarragona, el xoc amb el món àrab no hauria estat tan acusat «per la durada efímera del contacte, per la seva menor intensitat i pel convenciment psicològic dels seus habitants» (Badia 1984: 133).

A València i a les Illes s'esdevingueren fenòmens de naturalesa comparable. El protocatalà de València hauria experimentat el mateix sacseig que a la Catalunya Nova occidental. L'acció del substrat ibèric «tergiversà paral·lelament la base de la seva estructura llatina d'origen, fent-hi lloc a velles formes de

llenguatge fins aleshores en estat latent, d'arrel extraordinàriament remota. A mesura que el protocatalà (o mossàrab, segons Badia) decreix en pes social, les modificacions lingüístiques que havia sofert són trafegades a l'àrab», llengua que «tenia una gran capacitat d'adaptació a les característiques lingüístiques de les parles locals». L'àrab de València hauria conservat així uns «trets de llengua de provenença ibèrica que havien mantingut una llarga existència latent, no visibles en el llatí de la romanització ni en el protocatalà que se'n derivava», els quals, «sigui directament, sigui mitjançant unes maneres de llenguatge encara poc conegudes, enllacen amb el català que arriba a València el segle XIII», de manera que aquest «se'ls incorpora al seu torn, i esdevé 'occidental' per raó d'aquests enllaços, fent, doncs, cas omís de les modalitats de la llengua dels repobladors que hi arriben» (Badia 1984: 134). En canvi, a les Illes, el seu «ignot» substrat, que no era ibèric, romangué «com indiferent» davant el procés de transformacions del llatí local, tot originant-hi la mateixa modalitat que la del català oriental.

En la recapitulació de 1984, Badia no sols es limita a reafirmar la seua teoria davant les objeccions que hom li havia plantejat, sinó que aprofita l'avenç per a descartar també l'explicació estructuralista d'Alarcos Llorach (1983: 73-76), que aquest ja havia enunciat el 1960, centrada en l'explicació del caràcter bàsicament occidental del valencià com a resultat de l'anivellament lingüístic entre català oriental, català occidental i aragonés. Entre les raons per a no admetre-la, Badia (1984: 122) addueix que «els sistemes en joc no són tres, sinó dos: *aragonés / català* (si voleu, aquest darrer amb un parell de matisos diferencials, però que tothom identificava com una sola llengua...)» i que Alarcos «deixa sense explicació la resta del català occidental (on no hi havia hagut la presència de l'aragonés que pogués compensar l'oriental)». Feia així seua la impugació de Sanchis a la teoria d'Alarcos.

4. Les febleses de la teoria de la romanització

A pesar de l'esforç que esmerçà Badia el 1984 per a presentar més sistemàticament l'aplicació de la seua teoria de la romanització al conjunt de l'àmbit

lingüístic català i, sobretot, al valencià, com a resultat de les objeccions que se li van fer, no han deixat de persistir les febleses en la seua explicació del caràcter occidental del valencià. I això per diverses raons:

a) És més que problemàtic sostenir l'existència d'un «protocatalà» en tot el futur àmbit lingüístic que s'hauria «estancat» (Badia 1984: 128) en el territori llargament dominat pels musulmans i que hauria evolucionat fins a esdevenir català en les zones més septentrionals, on la presència àrab fou molt efímera. Crec, amb Joan Coromines (1965: 29), que els límits medievals del català, és a dir, de la llengua romànica gestada a la Catalunya Vella, no ultrapassaren les comarques del Penedès, la Baixa Segarra, el Camp de Tarragona, la Conca de Barberà, el Baix Urgell, el Segrià i les Garrigues, les quals constituïen una zona de transició entre el català pròpiament dit i els parlars mossàrabs del curs baix de l'Ebre, del País Valencià i de les Illes Balears. La toponímia d'aquests darrers territoris presenta uns «trets fonètics distintes, clarament discrepants dels que són típics del català i en alguna part coincidents amb els d'altres llenguatges romànics de més al sud-est o més a l'oest». Per tant, si entenem per «protocatalà» el mossàrab tortosí-valencià-balear que ens descriuen Sanchis Guarner (1980: 93-97) i Galmés de Fuentes (1983: 117-162), no es pot afirmar amb rigor que, «en bona part, els trets d'aquest romanç protocatalà eren comuns a tot el futur domini lingüístic» (Badia 1984: 108). El protocatalà «estancat» seria, si de cas, el de les esmentades comarques de transició, però no el mossàrab de les terres meridionals, que es regia per unes lleis fonètiques ben diferents de les del català primitiu. En termes de propietat lingüística, hauria estat més pertinent parlar de precatalà ('romanç anterior al català') que no de protocatalà, que etimològicament significa 'primer català'.

b) No es pot descartar que les escasses discrepàncies inicials entre el català oriental i el català occidental puguen ser atribuïdes no sols a una diferent intensitat de la romanització i a diferències de substrat entre les dues zones, sinó també a d'altres factors: una romanització diferent en cronologia i orientació geopolítica, uns vincles diferents amb els països veïns de la Gàl·lia i, possiblement, una incidència diferent del superstrat franc. Creu Badia (1984: 117), seguint Sanchis, que hi hauria unes diferències entre l'«ibèric comú» de

la Catalunya de l'oest i l'«ibèric indoeuropeïtzat» de la Catalunya de l'est. Si l'acció del substrat indoeuropeu ha estat adduïda com el factor responsable de la tendència a l'alteració d'alguns aspectes del vocalisme llatí en països com la Gàl·lia septentrional, Badia no considera inadequat postular una possible operativitat d'aquest substrat en la Catalunya «predominantment» indoeuropeïtzada. Tanmateix, els arqueòlegs contemporanis insisteixen en una Catalunya completament iberitzada abans de la romanització, excepte en l'extrem nord-occidental bascoide.

En tot cas, caldrà tenir en compte que la Catalunya occidental es romanitzà després que l'oriental i que no rebé tan directament i constantment com gran part de la Catalunya oriental les innovacions lingüístiques de Roma. De fet, algunes preferències lèxiques del català occidental (*espill, junc*, etc.) —que no trets exclusius—, ben òbvies ja en els primers documents de la llengua, palesen unes afinitats amb les altres llengües romàniques peninsulars que cal atribuir a l'època de la romanització (Moll 1952: 62). Les preferències diatòpiques corresponents del català oriental (*mirall, jonc*, etc.) apunten, en canvi, cap a les llengües romàniques de la Gàl·lia i podrien provenir igualment de l'època romana.

Thomas Walsh (1986a: 415-422) va arribar a suggerir que la bipartició dialectal del català hauria estat provocada per «the inevitable growth —not cause— of the early political barrier», una frontera possiblement de l'època romana. Aquesta frontera s'hauria consolidat posteriorment per altres circumstàncies de caràcter geopolític i demogràfic entre els segles VIII i X. Així, hi hauria contribuït el despoblament de la Plana de Vic durant quasi tot el segle IX i part del X, que hagué de dificultar la comunicació entre les dues àrees dialectals de la Catalunya Vella.

De tota manera, l'aparició de la [ə] tònica procedent de la ε tancada del llatí vulgar i la confusió entre les [a] i [e] àtones —els dos elements decisius al voltant dels quals Badia construeix la seua teoria— són fenòmens relativament tardans en la futura àrea catalanooriental. La [ə] tònica, encara que probablement anterior al segle XI, no comença a registrar-s'hi amb seguretat fins a la primera meitat d'aquest segle. En tot cas, devia ser general al segle XII en la zona costera catalana situada al nord de Barcelona, vista la vitalitat que té en el

català implantat a Mallorca a partir del 1229, dut majoritàriament per colons d'aqueixa procedència (Rasico 2006: 77-80). Les primeres confusions entre les [a] i [e] àtones en posició pretònica hi apareixen al segle x, però en les altres posicions no semblen anteriors al segle xii (Rasico 2006: 131-132). El mateix Rasico (1982: 236-237) i Josep Moran (1984: 345-346) van atribuir al superstrat franc l'augment de la força articulatòria de les síl·labes tòniques i l'afebliment de les àtones, factor que podria explicar la gènesi de la centralització de la E tancada tònica del llatí vulgar en el català oriental. En tot cas, aquestes tendències fonètiques semblen fruit de l'evolució interna del català primitiu de la Catalunya oriental.

Altrament, no sembla justificada l'opinió de Badia (1984: 124) segons la qual el llatí de la Catalunya oriental presenta una «evolució més natural» que la del llatí de la Catalunya occidental, ja que de fet se n'ha allunyat més. Desconeixem el grau d'impacte que hi van tenir no sols la diferència de substrat i de romanització, sinó també un superstrat franc possiblement més poderós en la zona oriental que en l'occidental, ja que és perceptible encara avui a l'Empordà, el Gironés, la Garrotxa i la Selva, si jutgem per la densitat d'antropònims i de topònims germànics (Moll 1982: 52; Coromines 1965: 26).

c) No sembla convincent l'argumentació segons la qual l'àrab valencià hauria transmés al català dels repobladors el susdit parell de trets fonètics suposadament d'origen ibèric, conservats pel llatí local, ja que el vocalisme de l'àrab local, molt diferent, no se'n va veure afectat (Barceló 1984: 166-168). En tot cas, si l'àrab valencià s'hagués emparat d'aquells suposats trets fonètics ibèrics «com a formes secundàries», com suposa Badia (1984: 134), és difícil de creure que haguessen pogut travessar l'autèntica «muralla lingüística» que, com a conseqüència de l'estructura socioeconòmica segregacionista del regne colonial de València, separava els cristians vencedors i els musulmans vençuts (Burns 1979; Guichard 1979). A més a més, no es comprén com la hipotètica actuació del substrat preromà hauria pogut condicionar només l'evolució de la E tancada tònica del llatí vulgar i no, en canvi, la de la E oberta tònica, que, com a norma, es tanca en tot el català, però no en l'aragonés ni en les petges que ens han arribat del mossàrab valencià (Griffin 1958: 286-288; Galmés 1983: 35-36).

d) Sembla contradictori postular una acció eficaç del substrat en terres valencianes i la inoqüitat més absoluta en les baleàriques, després d'haver compartit una desromanització intensa. En aquest punt, Badia anà més lluny que Sanchis Guarner, ja que, mentre Sanchis (1955: 474) es limità a constatar que a les Illes Balears es donà una mera «propagació de la llengua de la Reconquesta», Badia (1981: 192-193) considerà que el llatí baleàric «contenia el germen d'un desenvolupament paral·lel al del llatí de la Catalunya més romanitzada de l'est». Badia, però, no identificà aqueix «germen». Ben mirat, sembla incoherent aplicar teories distintes segons es tracte del País Valencià o de les Balears. Ja ho va fer Sanchis (1980: 92 i 127) aplicant la teoria de la reconquesta a les Balears i la del substrat al País Valencià. I també ho ha fet Badia, perquè, en contra de les previsions de la seua teoria, descarta l'acció del substrat a les Balears adduint que és «ignot» —tot i que aquesta ignorància no afecta Eivissa, de civilització púnica— i sense tenir en compte suficientment que, segons Coromines (1965: 27), la romanització hi «degué ésser molt més soma que molts no es pensen», atesa la pràctica inexistència de topònims en —ANUM.

e) De les tres objeccions a la teoria de la reconquesta formulades per Badia, n'hi ha dues de relacionades amb la problemàtica valenciana: el «sentit geogràfic [est-oest] de la reconquesta» i la distribució de les cases de València, arran l'ocupació jaumina, amb un suposat predomini de concessions a catalanoorientals. Tanmateix, no semblen ben fonamentades. En el primer cas, perquè Badia (1981: 171) confon expansió política i repoblació real, negligeix la importantíssima participació dels comtes d'Urgell en la repoblació de Lleida i no té en compte que una gran part de l'expansió territorial es produí en un sentit geogràfic nord-sud. En el segon cas, perquè confon adjudicació legal i ocupació efectiva de les cases, es limita a la ciutat de València i no té en compte el caràcter dinàmic d'un procés colonitzador que només adquireix proporcions significatives després de la mort de Jaume I.

En efecte, l'expansió política del comtat de Barcelona durant el segle XI —Camarasa (1050), Benavarri (1058) i Pilçà (1067)— fou cap a l'est, però no hi hagué transplantament significatiu de catalanoorientals, ja que els comtes de Barcelona, sovint d'acord amb els comtes d'Urgell, preferiren estimular la im-

migració de gent de la Catalunya Vella occidental (Lladonosa 1961: 18). Més encara, s'hi trobaren, llavors, amb una població que encara devia parlar un romanç semblant al de l'Urgell (Lladonosa 1961: 25-26). Al segle XII, la conquesta barcelonina de Tarragona (1118) i Tortosa (1148) va tenir un sentit geogràfic meridional, i la de Lleida i Fraga (1149), tot i ser en sentit est-oest, va ser fruit d'una aliança entre Ramon Berenguer IV de Barcelona i Ermengol VI d'Urgell. Per a la repoblació d'aquestes ciutats i d'altres poblacions catalanooccidentals, els comtes de Barcelona hagueren de recórrer als comtes d'Urgell i als ordes del Temple i de l'Hospital, que actuaven sobretot en aquells territoris de frontera (Lladonosa 1961: 8; Font 1983: 101-111, 135-136). En concret, la repoblació de la ciutat de Lleida, amb gent de Barcelona, de l'Urgell, de la Ribagorça, del Pallars, del Llenguadoc i de la Gascunya, atretes pel règim de franquícies de la ciutat (Font 1983: 119), fou una empresa fonamentalment urgellesa, ja que, si bé Ramon Berenguer IV s'hi va reservar el domini de les dues terceres parts de les propietats urbanes, el comte Ermengol VI en rebé la resta i fou reconegut, amb caràcter hereditari, com a únic senyor feudal de la ciutat, condició que els seus successors mantingueren fins al 1229 i que facilità que la repoblació es fes amb gent procedent de tota la Catalunya Vella.

Encara que en el repartiment inicial de la Tortosa conquerida resultaren beneficiats grups més o menys nombrosos de barcelonins, genovesos i occitans, l'impuls repoblador decisiu de la ciutat, amb gent procedent tant de la Catalunya Vella oriental com de l'occidental (Salrach 1982: 289), el va donar l'orde del Temple, que, des del 1162, en controlava les dues terceres parts i, des del 1181, la totalitat (Miravall 1969: 39-44). Els textos jurídics i religiosos de la Tortosa doscentista, com ara els *Costums de Tortosa*, demostren que, un segle llarg després de la conquesta, s'hi observava la distinció de vocals àtones, s'hi mantenia la E tancada tònica del llatí vulgar i s'hi preferien els geosinònims occidentals, és a dir, que s'hi havien imposat demogràficament els colons d'origen occidental. Finalment, al segle XIII, l'expansió de Barcelona cap a les Balears i el País Valencià es manifesta, evidentment, en un sentit meridional.

Pel que fa a la distribució de les propietats urbanes de València, és evident que, si el recompte de Bofarull —després avalat per Teodor Llorente— de

les cases assignades en el *Llibre del Repartiment de València* (1237-1249) a catalanoorientals (630 cases), a catalanooccidentals (338) i a aragonesos (697) «ens il·lumina en un sentit determinat», no és precisament en el de la configuració lingüística del País Valencià, com pensava Badia (1982: 33), sinó en el grau de participació de les principals ciutats de Catalunya i d'Aragó en el setge i domini inicial de la ciutat de València. D'altra banda, és obvi que, amb una estructura lingüística basada en les proporcions manejades per Badia (37% d'aragonesos i 63% de catalans, dels quals 61'8% catalanoorientals i 38'1 % catalanooccidentals), València no hauria esdevingut la ciutat monolingüe i de parlar catalanooccidental que fou a l'edat mitjana i que ha estat sempre. Badia no abordà les reserves que li plantejà Moreu-Rey (1981: 10), i això el dugué a atribuir un valor determinant a unes dades concretes de 1237-1249, no calculades amb rigor, molt discutibles en la seua interpretació i poc representatives del procés colonitzador del País Valencià, ja que només afecten la ciutat de València i el seu entorn, i només per un espai de temps breu.

Sabut és que la iniciativa d'ocupar les terres valencianes partí d'Aragó. Això explica el protagonisme militar i les expectatives d'assentament dels aragonesos en els primers moments de la conquesta. I també permet explicar el considerable pes inicial dels beneficiaris aragonesos en el repartiment de cases de la ciutat de València, tal com constatem al *Llibre del Repartiment de València*. Segons López Elum (1995: 166) als catalans se'ls assignà el 48% de les cases de la ciutat de València i als aragonesos, el 43%, però l'ocupació inicial fou només d'un 38% aproximadament. No és irrellevant destacar des del punt de vista geogràfic i, doncs, lingüístic i dialectal que, dels catorze barris de la ciutat de València assignats als repobladors, cinc van correspondre a Aragó (Saragossa, Terol, Daroca, Calataiud i Tarassona), tres a la Catalunya Nova occidental (Lleida, Tortosa, la Ràpita), tres a comarques llavors de transició entre el català occidental i l'oriental (Tarragona, Montblanc, Prades), dos a les comarques catalanes de parla oriental (Barcelona, Vilafranca) i un a un territori occità (Montpeller).

Ara bé, historiadors com Josep Camarena i Emilià Furió, d'una banda, i Agustí Ventura, d'una altra, en examinar les donacions efectuades per

Jaume I en altres llocs del Regne, han extret conclusions ben diferents pel que fa a la composició etnolingüística dels seus beneficiaris. Basant-se només en el cens dels individus especificats nominalment, Camarena i Furió (1970: 87-110) calculen que els recipiendaris catalans de la comarca de Xàtiva devien suposar el 52% dels colons, els aragonesos el 20%, els castellans i els navarresos el 10%, i els estrangers o d'adscripció problemàtica el 10% restant. Són uns percentatges que no difereixen gaire dels que extrau Ventura (1986: 320) per a la ciutat de Xàtiva: un 60% aproximadament de catalans, «la major part de la Terra Ferma, o siga de Lleida, i en general de la zona del català occidental», un 30% d'aragonesos i un 10% entre occitans, castellans, navarresos, sicilians, hongaresos i fins i tot algun basc. Pel que fa a la Safor, Camarena (1986: 124) fixa grosso modo els següents percentatges: 84% de catalans i 16% entre aragonesos i navarresos.

Aquesta elevada proporció de catalans en nombroses comarques del País Valencià no ens pot sorprendre si la comparem amb la que aquests tenen en el *Llibre del Repartiment de Múrcia* (Torres Fontes 1960; Gual Camarena 1962: 309) i en el *Llibre del Repartiment d'Oriola* (J. Torres & F. Veas 1986: 20). En el cas de Múrcia, el 79'1 % dels colons procedien de les terres de llengua catalana (concretament, 201 de la «provincia» de Lleida, 132 de la de Barcelona, 101 de la de Girona, 61 de la de Tarragona, 73 del País Valencià, 15 de la franja catalana d'Aragó, 5 de les Balears i 4 del Rosselló) enfront del 20'8% del regne d'Aragó, excepció feta de la franja catalana (concretament, n'eren 156). En el cas d'Oriola, el 62% procedien de les quatre «províncies» catalanes (266 en total, dels quals el 36'8 % de Lleida, el 32'3% de Barcelona, el 16'1% de Girona i el 14'6% de Tarragona) i de les tres «províncies» valencianes (48), enfront del 38% de les tres «províncies» aragoneses (192). Aquests percentatges reflecteixen molt bé l'increment demogràfic de l'element català en perjudici de l'aragonés només un quart de segle després del repartiment de la ciutat de València.

En tot cas, les estadístiques basades en el *Llibre del Repartiment de València* es revelen poc útils a l'hora de dilucidar tant la configuració lingüística com la coloració diatòpica del regne de València creat per Jaume I. Entre altres

raons, perquè: *a*) la identificació de la procedència a partir de l'antroponímia de caire toponímic només afecta una mínima part dels colons beneficiaris, *b*) una gran part dels colons, especialment els més ben situats socialment i econòmicament, no s'hi va establir, *c*) la major part dels cognoms toponímics ja no indicava procedència geogràfica directa, *d*) les donacions només afectaven una part de territori, *e*) falta documentació pública i privada sobre les donacions jaumines, *f*) les donacions que s'hi van consignar només comprenen un breu espai cronològic, *g*) els càlculs en la distribució lingüística i dialectal que s'havien fet no sols no tenien en compte la zona catalanòfona d'Aragó, sinó que computaven com a catalanoorientals les comarques de transició entre el català oriental i el català occidental (el Solsonés, l'Anoia, la Conca de Barberà, l'Alt Camp i el Baix Camp), *h*) una part dels nous pobladors —sobretot la gent sense terres— no ha estat documentada, i, finalment, *i*) hi hagué molta mobilitat de la població a mesura que avançaven les conquestes.

Si a totes aquestes constatacions afegim que Jaume I adoptà una *política lingüística* —*Furs*, administració municipal, tribunals de justícia, nomenaments polítics i eclesiàstics, beneficis econòmics, etc.— encaminada decididament a reforçar l'element català, és evident que anà diluint-se ràpidament el multilingüisme inicial dels colons que s'establiren en el nou regne de València. De fet, al final del regnat de Jaume I, la distribució etnolingüística inicial per barris en les principals poblacions segons la procedència dels seus habitants, sobretot a la ciutat de València, havia esdevingut un record, sense relació amb els seus pobladors efectius (Sobrequés 1977: 27; Guinot 1999; Torró 2006). La negativa de la noblesa aragonesa a ajudar Jaume I en la conquesta de Múrcia que es manifestà en les corts de Saragossa, de 1264, no és sinó una reacció contra l'orientació política del rei de convertir les terres valencianes en un nou regne de base lingüística catalana (Furió 2001: 67-73). És ben coneguda la petició de Jaume I del 26 de novembre de 1270 als consellers de Barcelona perquè enviessen nous pobladors a València, amb la promesa d'heretar-los, ja que havia calculat que al Regne només n'hi havia uns 30.000 i volia que «ben [hi] deuria aver cent mília christians». Tanmateix, el veritable moviment repobrador es produí després de la derrota definitiva d'al-Azrac (1277). Els 20.000

habitants que, el 1272, tenia la ciutat de València es convertiren en 35.000 a començament del segle XIV (Torró 2006: 101).

Aquestes constatacions són suficients per a fer veure que les dades del *Llibre del Repartiment de València* no són extrapolables ni fora de la ciutat de València ni a tota l'època medieval. De fet, la repoblació valenciana, cal veure-la com un «proceso lento, ininterrumpido, que partiendo del mismo momento de la reconquista del país, llega hasta el siglo XVII [...]. Hay que señalar, con todo, una época de mayor intensidad: es la de los siglos XIII y XIV, en los que se verifica el poblamiento de los grandes centros urbanos y el asentamiento del grueso de la nueva población» (Font 1951: 95).

f) Crec que qualsevol intent d'explicació dels orígens del valencià no pot prescindir de l'element aragonés. Això és precisament el que fa Alarcos Llorach quan tracta de justificar el vocalisme valencià a partir de l'anivellament dels tres estrats lingüístics que hi van confluïr al segle XIII: el català oriental, el català occidental i l'aragonés. Una altra cosa ben distinta són les criteris amb què ho fa. A les objeccions de Badia en el sentit que hi van convergir només dues llengües, i no tres, jo encara n'hi afegiria una altra: si per a Alarcos (1983: 76) es tracta d'un mer procés d'anivellament dialectal «en el qual triomfen les solucions no superiors numèricament sinó les comunes a tres tipus diferents», no s'explica que no s'haja generat una varietat «occidental» a Mallorca, on, segons el seu *Llibre del Repartiment*, també hi confluïren catalanoorientals, catalanooccidentals i aragonesos. Certament, al País Valencià, al cap de tres generacions aproximadament, es produí ja un anivellament lingüístic, però en rigor no entre els tres components lingüístics presents al país, ja que no s'hi formà cap llenguatge híbrid, sinó més aviat a l'interior del català. Això és el que sembla reconèixer Ramon Muntaner (Soldevila 1971: 682) en diferenciar el «catalanesc de cascun lloc de Catalunya» (per tant, amb variacions diatòpiques) del que es parlava al «regne de València» (més uniforme). En tot cas, la mena d'anivellament que s'hi produí no es va fer al marge de les proporcions demolingüístiques, sinó en funció d'aquestes.

g) El plantejament global de la teoria de Badia no està exempt de connotacions ideològiques, fruit de la identificació, arreu explícita, que el català

oriental és un català amb un «heretatge més pur i més net del llatí» (1981: 187), un català que palesa l'«evolució més natural del llatí» (1984: 124) i un català que pren la «iniciativa» (1981: 124), mentre que el català occidental seria un català provinent d'un llatí «menys segur i més mixturat» (1981: 187), un català al qual l'acció eficaç del substrat «tergiversà» (1984: 134) la seua «evolució més natural» (1984: 124) i també un català «més estacionari» (1984: 115).

Per a Badia (1981: 188), la «fidelitat al llatí és allò que empenyé el català oriental a modificar-se, sense adonar-se (per dir-ho d'una manera gràfica) que 'evolucionar (per fidelitat)' podia desembocar en 'separar-se (amb aparença d'infidelitat)'. No és així com es comporten les llengües romàniques: difícilment es pot mantenir que el francès i el romanés, les dues llengües que més s'aparten del llatí, se n'han apartat per una aparent fidelitat a la llengua mare, mentre que l'italià, la més pròxima al llatí, s'hi ha acostat, en canvi, per una aparent infidelitat. La «iniciativa» del català oriental té més a veure amb la perspectiva actual sobre l'evolució de la llengua —en què Barcelona ha exercit una gran influència política, econòmica, demogràfica i cultural, que l'han convertida en centre d'irradiació de determinades pautes idiomàtiques— que no amb la naturalesa lingüística intrínseca del dialecte oriental, que al segle xv, en canvi, era més conservador en determinats aspectes de l'evolució lingüística que no el valencià.

En qualsevol cas, en els dialectes constitutius els canvis interns obeeixen a una reestructuració del sistema generalment condicionada per factors de substrat, adstrat o superstrat; en els dialectes consecutius, la procedència dels parlants té un pes essencial en la conformació dels nous parlars. Així, en la repoblació del Camp de Tarragona el predomini de catalanoorientals (Salrach 1982: 289) permet explicar el pes del component oriental del seu parlar sense necessitat de recórrer a la «durada efímera del contacte» amb l'àrab, a la menor «intensitat» de l'arabització i al «convenciment psicològic dels seus habitants», com propugna Badia (1984: 133). De fet, la carta de poblament definitiva de Tarragona és del mateix any que la de Tortosa i, pel que fa a l'arabització, si la mesurem per la densitat de topònims, aquesta és «tant o més intensa en el

Camp de Tarragona i sobretot en el Pla de Lleida que en la comarca de Tortosa» (Coromines 1965: 25).

Comptat i debatut, crec que la teoria de la romanització propugnada per Badia no explica satisfactòriament el caràcter occidental de la Terra ferma catalana i de la Vall de l'Ebre i, menys encara, del valencià. Caldrà justificar-lo per altres camins menys especulatius.

5. La documentació lingüística dels segles XIII i XIV com a element clau per a explicar la formació del valencià

5.1. La bipartició dialectal a Catalunya

Ja hem vist que Sanchis (1953), Colón (1953), Alarcos (1960) i Badia (1981) van adduir la presumpta contradicció entre les suposades dades etnolingüístiques del volum tercer del *Llibre del Repartiment de València* i la realitat dialectal valenciana per a propugnar teories alternatives a la de la reconquesta. Ara bé, aquests filòlegs van partir de la constatació que el valencià s'agrupava dialectalment amb el català nord-occidental, però a penes es van fixar en les dades lingüístiques que proporciona la documentació valenciana dels segles XIII i XIV, època de formació del valencià, ni tampoc en les informacions que ens forneixen els testimonis documentals sobre el procés repoblador del País Valencià.

Abans de la conquesta de València (1232-1245) ja s'havien produït en el català de Catalunya unes petites diferències dialectals, especialment pel que fa al vocalisme tònic i àton, que justifiquen que puguem parlar de la formació de dues varietats diatòpiques dins de la mateixa llengua. Eren unes diferències no tan acusades ni tan regionalitzades com en temps posteriors. Per això, en molts casos, sembla més adequat parlar-ne en termes de preferències dialectals. Atés que en la repoblació del País Valencià van participar catalans de parla occidental i de parla oriental, caldria escatir l'abast de la bipartició dialectal del català de Catalunya als segles XIII i XIV per a determinar: a) si el català dels segles XIII i XIV trasplantat a terres valencianes respon a les característiques fonèti-

ques, morfològiques i lèxiques del català oriental coetani del Principat, que se suposava, a partir de la interpretació tradicional de les dades antroponímiques del *Llibre del Repartiment de València*, que hi era majoritari, o si, per contra, respon més aïna a les preferències del català occidental de Principat i de la zona catalanòfona d'Aragó; i *b*) si hi ha testimonis històrics, directes o indirectes, que confirmen o no els resultats de l'anàlisi dialectològica de la documentació valenciana dels segles XIII i XIV.

Mirem, doncs, quins són els trets bàsics de tipus fonètic, morfològic, sintàctic i lèxic que oposaven els dos dialectes de Catalunya al segle XIII i XIV, el període en què els produïren els principals, i més determinants, moviments migratoris cap al nou regne de València. A pesar de tractar-se d'una operació relliscosa, a causa dels dèficits d'informació diatòpica que encara patim i de la dificultat de traçar uns límits precisos entre els dos blocs dialectals, avui no és tan aventurat d'arriscar-se a fer-ho, ja que comptem amb: *a*) notables aportacions a la lingüística diacrònica, com són les gramàtiques històriques d'Antoni M. Badia i Margarit, de Francesc de B. Moll, de Carles Duarte i Àlex Alsina i de Mar Batlle *et alii*, el *Diccionari Català Valencià Balear* (1930-1962), d'Antoni M. Alcover i de Francesc de B. Moll, el *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana* (1980-1991), de Joan Coromines, així com els seus estudis lingüístics i onomàstics (1965, 1971, 1976), l'*Atlas del domini lingüístic català* (2001-2018), de Joan Veny i Lídia Pons, el *Petit atlas lingüístic del domini català* (2007-2023), de Joan Veny, els estudis fonètics i gramaticals de Philip Rasico (1982, 2006), Joseph Gulsoy (1986), Max Wheeler (2007) i Daniel Recasens (2017), els estudis lexicogràfics de Germà Colón (1976, 1978, 1986, 2014), Joan Veny (1971, 1982, 1986, 2001, 2017, 2022) i d'altres investigadors (Josep Moran, Jordi Colomina, Emili Casanova, Josep Martines, Manuel Pérez Saldanya, Lluís Gimeno, Mar Masanell, etc.); *b*) bones edicions de textos coetanis ben localitzats geogràficament, com són les *Homilies d'Organyà*, els *Usatges de Barcelona*, les *Vides de sants rosselloneses*, els *Diàlegs de sant Gregori*, el *Llibre de les Costums de Tortosa*, el *Llibre dels feits del rei en Jaume*, el *Llibre de contemplació en Déu*, de Ramon Llull, i el *Regiment de preservació de pestilència*, de Jaume d'Agramunt; i *c*) rics corpus textuals, com són, entre

d'altres, el *Corpus Textual Informatitzat de la llengua catalana* (CICA), de Joan Torruella, Manuel Pérez Saldanya i Josep Martines, el *Corpus Informatitzat del Valencià* (CIVAL), de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua, el *Diccionari de Textos Catalans Antics* (DTCA), del Centre de Documentació Ramon Llull, de la Universitat de Barcelona, i el *Vocabulari de la llengua catalana medieval*, de Lluís Faraudo de Saint-Germain, de l'Institut d'Estudis Catalans.

De tota manera, convé remarcar que només tenim una coneixença aproximada dels límits geogràfics entre els dos grans blocs dialectals catalans a l'època medieval i que modernament s'ha accentuat l'orientalització dialectal no sols de les parles de transició entre el català occidental i el català oriental de les comarques centrals de Catalunya (el Solsonés, l'Anoia, el Bages, la Conca de Barberà), sinó també la del Camp de Tarragona, que avui s'adscriu al bloc oriental.

Vegem a continuació les diferències probablement més importants entre els dos grans blocs dialectals, que les esclertes de les *scripta* deixen entreveure.

En l'aspecte fonètic constatem:

1. Mentre la Catalunya occidental conserva la E tancada tònica del llatí vulgar, la major part de la Catalunya oriental ja l'havia convertida en /ə/ al segle XIII, sovint grafiada amb *a* o amb *o*, una evolució que es prolonga fins a mitjan segle XIV, en què s'obre en /ɛ/.

2. Als segles XIII i XIV, el resultat de A+CT és predominantment *ei* en tot el bloc occidental, com ara en *feit* (que és el resultat del 95% de casos al *Llibre de cort de justícia de València, 1279-1321*). En canvi, la tendència del català oriental, ja a partir del segle XIII, és a la monoftongació, que predomina al segle XIV, de manera que *feit* hi esdevé *fet*.

3. El català occidental tendeix a preservar el resultats llatins de GUA i QUA tant en posició tònica com àtona (*guardar, quant, aigua*), mentre que en el català oriental al segle XIII sovintegen els casos de monoftongació [go] o [ga] i [ko] o [ka] (*gordar, cant, aiga*).

4. Mentre el català occidental practica sistemàticament la distinció entre la /a/ i la /ɛ/ àtones, tret d'alguns casos d'assimilació i dissimilació, el català oriental comença a confondre-les en /ə/ en posició pretònica al segle X i, en les altres posicions, al XII.

5. En els textos occidentals és freqüent, generalment per dissimilació, l'obertura de la /e/ àtona pretònica en [a] en mots com *llauger* (*lleuger*), *llançol* (*llençol*), *sancer* (*sencer*), *sagell* (*segell*), *Danís* (*Denís*), mentre que en els textos catalanoorientals acurats s'observa en els mateixos casos bé la distinció gràfica convencional entre la *a* i la *e* àtones, o bé l'oscil·lació gràfica entre la *a* i la *e* com a conseqüència de la pronúncia [ə] del dialecte oriental.

6. Els textos occidentals solen reflectir gràficament la tendència a l'obertura de la /e/ àtona inicial en [a] en els mots començats per *em-*, *en-*, *es-*, com ara *ambut* (*embut*), *Anric* (*Enric*), *ascola* (*escola*), mentre que els orientals, no.

7. En la major part del català oriental dels segles XIII i XIV predominava el resultat /j/ procedent de -LY-, -C'L- i -G'L-, que se solia representar per *yl*, *yll*, *ill* (*payla*, *vermeyl*, *tailla*) mentre que en el català occidental s'havia imposat el resultat /k/, amb una tendència creixent a ser representat gràficament pel dígraf *ll* (*palla*, *vermell*, *talla*).

8. Dins d'una gran vacil·lació en el resultat de sufix -ITIA, en el català occidental era freqüent l'eliminació de la /z/ (*vellea*, *riquea*, *pobrea*), mentre que el català oriental tendí a preservar-la per necessitats fonètiques, si bé els resultats exemplificats per *vellesa*, *riquesa*, *pobresa* eren arreu els preferits en els registres més formals.

9. Encara que existia la convenció gràfica general de representar la consonant palatal fricativa sorda /ʃ/ per *x* en posició final de mot (*peix*) i per *ix* en posició medial (*caxa*), la pronúncia dels catalanooccidentals devia ser /jʃ/, mentre que la dels catalanoorientals, a excepció dels tarragonins, era sense la iod.

10. La fermesa en la conservació de la -*t* en els grups finals -*nt* i -*nts* en el català occidental contrasta amb una incipient tendència a l'eliminació de la *t* en l'oriental.

Pel que fa als aspectes morfològic i sintàctic remarquem:

1. L'article salat encara era d'ús generalitzat en la llengua col·loquial d'una bona part del dialecte oriental, sobretot en les comarques marítimes situades al nord de Barcelona, com bé posa de manifest el català trasplantat a les Illes Balears, mentre que en el català occidental l'article salat ja havia entrat en decadència en favor de *lo*, *los*, *la*, *les*.

2. La vitalitat del possessiu *llur* en català oriental contrasta amb els nombrosos casos de substitució per les formes *seu*, *son*, etc. per a diversos posseïdors en català occidental fins i tot en textos formals tan antics com les *Homilies d'Organyà*, el *Furs de València* i el *Llibre dels feits*.

3. En una gran part de l'occidental, llevat del tortosí, la desinència verbal llatina -AT de la tercera persona de diversos temps verbals, sobretot de l'imperfet d'indicatiu, solia presentar el resultat *-e* (*porte*, *portave*, *portarie*); en canvi, en contextos cultes hi solia alternar gràficament amb el resultat *-a*, que era la solució gràfica més freqüent en el dialecte oriental.

4. La preposició *per a* ja es documenta per a expressar finalitat en textos trescentistes occidentals com el *Llibre de Consells de la Paeria* de Lleida (1344) i el *Regiment de preservació de pestilència*, de Jaume d'Agramunt (1348), però és absent en els textos orientals coetanis.

5. Així com el català oriental adopta les formes verbals incoatives derivades de -ESCO en els presents d'indicatiu i de subjuntiu de la quarta conjugació llatina (*-esc*, *-eixs*, *-eix*, *-eixen*; *-esca*, *-esques*, *-esca*, *-esquen*), el català occidental alterna aqueixes formes amb les derivades de -ISCO (*-isc*, *-ixs*, *-ix*, *-ixen*; *-isca*, *-isques*, *-isca*, *-isquen*), que són les predominats en els registres més pròxim a la llengua col·loquial, tal com s'observa en els esmentats *Llibre de Consells de la Paeria* de Lleida i *Regiment de preservació de pestilència*.

Ara bé, en la consideració de la distribució diatòpica de les formes verbals incoatives en *-esc* / *-esca* i en *-isc*, *-isca* (que simplificadament podem designar com a formes en *-eix* i en *-ix*) del català medieval, s'observa també un resultat que afecta tota la llengua: el de les formes analògiques primera i segona del plural de present de subjuntiu *-escam*, *-escats* (minoritàriament *-iscam* / *-iscats*). Aquestes formes (com ara, *partescam*, *servescats* o *partiscam*, *serviscats*) forem usades en el tot el català com a alternatives a les formes *-im*, *-iu* (*partim*, *servits*) per tal d'evitar el sincretisme amb les formes etimològiques corresponents d'indicatiu (*partim*, *servits*), o com a alternatives a formes no incoatives en *-am*, *-ats* (*partam*, *servats*). En l'adopció de les formes *-escam*, *-escats* també degué influir l'analogia amb les formes corresponents dels verbs de la segona conjugació del tipus *merescam*, *merescats*. La substitució de les formes majori-

tàries en *-escam*, *-escats* per les minoritàries en *-iscam*, *-iscats* allà on dominava el paradigma verbal en *-eix* pot explicar-se com a resultat de la pressió de la vocal temàtica *i* (*partir*, *servir*), ajudada en algun cas (com ara en *beneïscam* per *beneescam*) per la tendència a la dissimilació fonètica.

La presència simultània en el català occidental medieval de les formes incoatives en *-eix* i en *-ix* sembla respondre inicialment a la «vella dualitat» *-ESCO /-ISCO* (Coromines 1990: 135). Amb el temps, però, s'hi produí un decantament progressiu per les formes en *-ix*, probablement gràcies a l'impacte de les successives immigracions d'occitans, que usaven les formes en *-ix*, a la Catalunya occidental.

En efecte, la coexistència d'ambdues formes en el català primitiu de la Catalunya Vella occidental s'observa encara en el arcaïtzants parlars de Cardós i Vall Ferrera, al Pallars (Coromines 1976: 61, Veny 2023: 109-114). Una situació semblant també es dona actualment en zones del gascó de la Vall d'Aran, on, al costat de les formes en *-eix*, se senten les formes en *-ix* com en *delisque*, *delisca* (Coromines 1990: 135). Rohlfs (1977) sosté que la penetració de *-ix* en el gascó es degué probablement a la influència del llenguadocià. En canvi, com ja hem vist, Coromines considera que la presència simultània de les formes en *-eix* i en *-ix* en aranés responia a una «vella dualitat». Aquesta dualitat no sembla haver-se donat en el català primitiu de la Catalunya Vella oriental, si bé no es pot excloure, sobretot pel que fa al català oriental més septentrional (Walsh 1986b: 614). Així, hi ha un document de 1078 inclòs en el *Liber feudorum* que fa: «Ego Petrus Vdalgarus uicecomes ad comite Bernardo seniori meo [Bernat II, comte de Besalú] de ipsa abacia de sancti Pauli de Val de Osol [...] *iachisco* et *defnisco* ipsa abacia cum omnibus suis pertinenciis ... et iterum *iacesco* et *defenesco* omnes ipsas arbergas...» (Bassols 1976: 868), on no sabem si la presència de *-isco* té a veure amb el fet que el monestir de Sant Pau de Valhòlas o Vall d'Osol es trobava al Fenolhet, terra llenguadociana. La presència d'alguns casos de *-ix* en els *Diàlegs de sant Gregori*, de la primera meitat del segle XIV, i en el *Cànon* d'Avicenna, de la segona meitat del XIV, es deuen probablement a la influència occitana.

De fet, l'expansió i la prologació meridional de les formes verbals incoatives en *-ix* en el català occidental conegué diverses etapes. Un primer moment

s'ha d'atribuir, com ja va assenyalar Walsh (1986a: 611), al fet que, durant una bona part del segle IX, els comtats d'Urgell, Pallars i Ribagorça depengueren directament del comtat de Tolosa, llavors la principal ciutat de parla llengüadociana, parla que només coneix els incoatius en *-ix*.

Un segon moment d'expansió dels incoatius en *-ix* es produí durant la segona meitat del segle XII arran de la conquesta i repoblació de la Catalunya Nova occidental, incloent-hi la part meridional de la Franja catalana d'Aragó. S'hi propagà la vella dualitat, però ja en proporcions més favorables a les formes en *-ix* com a resultat combinat de la important contribució de repobladors de l'Alt Urgell, el Pallars i la Ribagorça i de la no menys important contribució de colons occitans en la repoblació de la Catalunya Nova occidental (Salrach 1982: 290; Virgili 2010). Lladonosa (1980: 42-45) destaca que la majoria dels repobladors de la ciutat de Lleida, predominantment artesans, llauradors i pastors, «procedien de la Catalunya Vella, però també n'hi havia de la Gascunya i del Llenguadoc». Entre els cognoms toponímics, Lladonosa (1974: 25) destaca els procedents de l'Urgell, el Solsonés, el Berguedà, el Cardener, la plana de Vic i la Segarra, però també n'hi havia de Barcelona, Girona, el Camp de Tarragona, el Pallars, la Vall d'Aran, la Ribagorça, el Rosselló, el Llenguadoc, Aragó i encara d'altres llocs de la península Ibèrica. Citant Jaume Vicens i Jordi Ventura, Font i Rius (1983: 136) remarca que foren «numerosos los hombres y mujeres de las tierras occitanas o de las viejas tierras catalanas que acudieron a repoblar las nuevas regiones cristianas [de la Catalunya Nova]», atrets per condicions de vida més lliures que no en els seues terres de procedència, i destaca «de modo especial la participación de las gentes de países d'Oc, tolosanos, provenzales, etc., en la formación de las nuevas comunidades ciudadanas de los territorios del occidente y sur de Cataluña». També Walsh (1986a: 611) subratlla que «pobladores tolosans tingueren un paper molt actiu en la reconquesta i repoblació de Lleida».

La Catalunya Nova oriental també rebé, encara que en escassa proporció, immigrants no sols de la Catalunya Vella oriental, sinó de la Catalunya occidental, i això pot explicar la propagació, encara que molt minoritària, dels incoatius en *-ix*. N'és un exemple antic el cas de *deffinixen* (Bassols 1976: 868),

que llegim en un document en vulgar de 1195 del *Llibre Blanc de Santes Creus*, monestir situat en el Camp de Tarragona. Avalen aquesta presència de formes en *-ix* altres exemples, molt més tardans, del *Misteri* assumpcionista de la catedral de Tarragona (Soberanas 1983: 476) i la persistència actual d'algunes romanalles (Recasens 1985: 176). També podria ser-ne un ressò el cas del *jaquix* que apareix en el «dit» d'una obra literària del segle XIII, *Paraules e dits de savis e filòsofs*, de Jafuda Bonsenyor (ca. 1250-1330): «si vols prometre, atín; si no, jaquix-te'n» (Russell-Gebbett 1965: 118). És un refrany que podria procedir d'una font de l'àrea occidental, ja que la forma *atín* suggereix també aquests orígens.

Un tercer moment de la prolongació i expansió de la dualitat de *-ix* i *-eix*, però en proporció encara més favorable a la primera forma, es produí, als segles XIII i XIV, arran de la conquesta i la repoblació del País Valencià, ja que, al predomini de repobladors procedents de la Catalunya Nova, s'hi afegí, tant en un territori com en l'altre, «la diàspora [d'occitans] que provocà la croada anticàtara i conquesta d'Occitània per l'aristocràcia francesa» (Virgili & Pacheco 2017: 892). En carta del 3 de desembre de 1986, Coromines en comentà a propòsit de la difusió de *-ix* al País Valencià: «jo diria que els fets valencians són una prolongació d'això [formes en *-ix*] cap al Sud, però amb probable suma de *-ix* en les supervivències de mossàrab». Si és exacta la primera observació, en canvi és totalment inviable la segona, ja que el romanç andalusí ja s'hi havia extingit al segle XIII.

La difusió de les formes en *-ix* al País Valencià als segles XIII i XIV, encara que la *scripta* a penes les faça visibles, fou un fenomen paral·lel al del predomini de l'article salat en el català col·loquial de les Illes Balears. El predomini, llavors i ara, de l'article salat a les Illes no s'explicaria si no hi hagués estat l'ús majoritari dels repobladors catalans del segle XIII, que procedien sobretot de les comarques costeres situades al nord de Barcelona.

El predomini en la llengua col·loquial de les formes en *-ix* a la Catalunya occidental s'observa en el fragment del *Llibre de Consells de la Paeria* de Lleida corresponent al període de maig a setembre de 1344, que van editar Jaume Ribalta i Max Turull (1983), ja que, de les cinc formes verbals incoatives que

hi apareixen, quatre són en *-ix* (*provehisquen, aclarisque, partisque, pertisque, elegisque*) i una en *-eix* (*partescen*), és a dir, n'hi ha el 80% a favor de *-ix*. Un estudi de dos dels primers volums del *Llibre de Consells* ara digitalitzats, el de 1340-1341 i el de 1349-1350, confirmaria aqueix predomini dels incoatius en *-ix*, que sembla fidel reflex de la llengua dels debats orals que s'hi tenien. També confirmen l'expansió de *-ix* els nombrosos casos (*nodrix, podrix, podrisquen*, etc.) que presenta el *Regiment de pestilència*, d'Agramunt, un llibre «a profit del poble, e no a instrucció dels metges» (Vený 1971), i fins i tot la seua presència, ni que siga esporàdica, en textos formals com el *Llibre de Usatges e constitucions de Lleida* (ms. 3 de l'Arxiu Capitular de Lleida, de la segona meitat del segle XIV), on llegim exemples com *partisquen* (fol. 88v).

Si aquesta situació es donava en la Catalunya occidental del segle XIV, no devia ser gaire diferent la del País Valencià coetani. Emili Casanova i Manuel Pérez Saldanya són els dos filòlegs que més s'han centrat en l'explicació de l'evolució de les formes incoatives en el català de València. Casanova (1993) creu que les formes en *-eix* eren les generals en tot Catalunya i que les formes en *-ix* del català occidental s'haurien produït per un desplaçament d'accent de la *e* de *-eix* a la *i*. Així *servéixc* i *sevéixca* haurien donat lloc a *serveïxc* i *seeveïxca* abans de passar a *servïxc* i *servïxca*. Però aquest intent d'explicació, que recullen Mar Batlle *et alli* (2016: 367), ensopega, com veurem més endavant, amb el fet que les formes en *-eixc* són cronològicament posteriors a les formes en *-isc / -ixc*. Ja hem vist que Pérez Saldanya (1998: 110-113) explica l'expansió de *-ix* i de formes de subjuntiu en *-iscam, -iscats* com a resultat de l'anivellament paradigmàtic exercit per la vocal temàtica *i*. Crec, amb Vený (1971: 131), que les formes incoatives en *-ix* no responen a una evolució fonètica tardana del català a partir d'una fase prèvia en *-eix*, sinó al predomini progressiu de les formes originals en *-ix*, afavorit pel contacte amb la llengua dels repobladors occitans, que acabaran imposant-se en la llengua oral i penetrant cada vegada més en la llengua escrita. La documentació lleidatana dels segles XIII i XIV deixa entreveure la dicotomia entre la *norma* escrita en *-eix*, que veiem usada sistemàticament, per exemple, en la documentació de l'Estudi General de Lleida dels segles XIV i XV, i la preferèn-

cia del registre col·loquial per *-ix*, que hem vist, per exemple, en el *Regiment de preservació de pestilència*.

La bifurcació de les formes verbals incoatives fou un dels trets morfològics que més distingien el català occidental del català oriental als segles XIV i XV.

Mirem ara algunes de les diferències lèxiques entre un dialecte i altre, que probablement no eren tan notòries com ho eren les fonètiques i les morfològiques. Així:

1. El català occidental manifesta algunes preferències lèxiques, sovint afins a les altres llengües hispanoromàniques, com *boç*, *braçal*, *espill*, *moixó*, *pegar* ‘contagiar’, *plegar* ‘arribar’, *timó*, mentre que la major part de l’oriental s’inclina per *morrió*, *rec*, *mirall*, *ocell*, *encomanar*, *arribar* ‘atényer’ / *plegar* ‘reunir’, *farigola*, respectivament.

2. L’occidental prioritza algunes variants formals, com ara *aldre*, *dimats*, *hedra*, *junc*, *mitat*, *odà*, *onça*, *romer*, *tavà*, *trebol*, *unflar*, enfront de les preferències orientals corresponents *alre*, *dimars*, *heura*, *jonc*, *meitat*, *udà*, *unça*, *romaní*, *tàvec*, *trespol*, *inflar*.

3. La contigüïtat geogràfica de la Catalunya occidental amb l’Aragó pot explicar un bon nombre dels mots i variants del català occidental paral·lels amb l’aragonés com *arna*, *bellota*, *corder*, *falsa*, *paloma*, *xop*, enfront dels geosinònims més estrictament orientals *rusc*, *aglà*, *anyell*, *golfes*, *papallona*, *pollancre*, respectivament. Aquests paral·lelismes són més nombrosos a la Catalunya Nova, on predominen termes com *bresquilla*, *carrasca*, *fardatxo*, *furó*, *rabosa*, *tormo*, que contrasten amb les preferències catalanoorientals respectives: *préssec*, *alzina*, *llangardaix*, *fura*, *guineu* / *guilla*, *penyal*. No cal dir que les afinitats amb l’aragonés (*sas*, *arc de sant Joan*, etc.) eren més intenses en la zona catalano-fona administrativament aragonesa (Giralt 2012; Ferrando 2022).

4. Com veurem més endavant, la influència del lèxic aragonés sobre el català, especialment en el camp de l’agricultura i de la ramaderia, serà més intensa al País Valencià que no a Catalunya, perquè allà fou resultat d’un prolongat contacte de llengües arreu del país, i no del mer veïnatge.

A pesar del seu abast i valor desiguals, aquesta breu mostra contrastiva entre el català occidental i el català oriental, tret bàsicament de la documenta-

ció medieval i contrastada amb el *Petit atlas lingüístic del domini català* (2007-2023), de Joan Veny, posa de manifest la consolidació de bipartició diatòpica del català al segle XIII, en el moment que comencen a conformar-se les dues últimes varietats consecutives del català: el valencià i el balear.

5.2 Llengües i parles en contacte al regne de València: els límits de l'anivellament lingüístic

La repoblació catalanoaragonesa del nou regne de València comportà la presència del català i de l'aragonés en les terres del Xarc al-Andalus conquistades per Jaume I (Ferrando 2010). Ací confluïren, però barrejats des del punt de vista geogràfic i en contacte amb els andalusins, de llengua àrab, tant els catalanoparlants occidentals i orientals com els aragonesos procedents d'arreu del regne d'Aragó.

A hores d'ara disposem de l'edició de milers de documents dels segles XIII i XIV dels llibres de cort de València, Cocentaina, Alcoi, Sogorb, etc. —poblacions del nord, centre i sud del regne de València— (Colomina 1995; Ponsoda 1996; Guinot & Diéguez 2008; Torró Abad 2009; Diéguez & Ferragut 2011; Santonja & Cabanes 2021), que forneixen una informació molt fidedigna del tipus de català que s'hi imposà, una informació avui més accessible gràcies al Corpus Informatitzat del Valencià (CIVAL), de l'Acadèmia Valenciana de la Llengua. Si comparem els resultats de l'anàlisi contrastiva entre els dos dialectes del Principat al segle XIII amb els resultats que ofereixen els textos valencians coetanis de tota mena, bé siguen de caràcter més formal, com són els *Furs de València* (Colón & Garcia 1970-1999), o bé de caràcter més utilitari, com són els llibres d'establiments i d'ordenances municipals i els llibres d'actes de les corporacions locals, i fins i tot les belles lletres missives de la ciutat de València reproduïdes per Agustín Rubio Vela (1985) en el volum primer de l'*Epistolari de la València Medieval (1311-1412)*, les conclusions són diàfanes: el català dels valencians dels segles XIII i XIV, època de conformació del *valencianesc* —per dir-ho amb la denominació usada en un document judicial de 1346, que examinarem més avant—, coincideix amb pràcticament totes les preferències del català occidental del Principat.

Les escasses discrepàncies del català de València dels segles XIII i XIV amb el català occidental del Principat tenen una explicació fàcil si tenim en compte les particularitats de la repoblació valenciana i l'evolució històrica d'ambdós territoris. En un primer moment, els colons procedien de tots els indrets de Catalunya, tal com s'observa en l'antroponímia dels *Llibres de Repartiment* de València i d'Oriola i, sobretot, en la dels llibres de cort més antics. Tanmateix, amb el pas del temps es produí una presència creixent de colons de les terres catalanes de Ponent i del Pirineu, majoritàriament en el món rural, per unes raons socioeconòmiques ben conegudes (Vicens 1952: 78; Bisson 1988: 77; Rubio & Rodrigo 1997: 40). Coromines (1976: 21) reconegué així el grau de participació dels uns i dels altres: «És conegut que el paper dels repobladors provinents de l'àrea catalana occidental fou molt important en la reconquesta valenciana, però que també l'aportació de la ciutat de Barcelona i de les zones orientals fou grossa.» També sabem que, al segle XIII, en la repoblació de les comarques del nord valencià predominà netament l'element catalanooccidental, mentre que al centre i al migjorn es produí una barreja de catalans i aragonesos de les més diverses procedències (Guinot 1999; Colomina 1995; Beltran & Segura 2018).

Els llibres de cort de justícia del segle XIII de les comarques meridionals deixen entreveure una situació de llengües en contacte molt dinàmica. Així, les poques declaracions i cartes en aragonés i castellà que s'hi reproduïxen en els primers anys deixen pas a redaccions exclusivament en un català, bé que esquitxat d'aragonesismes i d'arabismes. Ara bé, el tipus de català que s'hi reflecteix respon més tost a la modalitat occidental. En els estudis i edicions del *Llibre de Cort del Justícia de Cocentaina* (1269-1295) (Ponsoda 1996), del *Llibre de Cort de Justícia de València* (1279-1321) (Diéguez 2001) i del *Llibre de la cort del justícia Pere Penedés* (Alcoi 1320) (Santonja & Cabanes 2021), apareixen variants formals i accepcions que es convertiran en preferències lèxiques del valencià, com ara *acaçar* 'empaitar', *algeps* 'guix', *ambut*, 'embut', *amprar* 'manllevar', *barandat* 'envà', *blavura* 'blau', *braçal* 'rec', *carasca* 'alzina', *corder* 'anyell', *febra* 'febre', *menejar* 'moure, tractar', etc. La llengua usada en l'administració municipal i en els tribunals de justícia contribuï poderosament a conformar el registre culte del valencià baixmedieval.

Cal recordar que les actes dels processos judicials s'havien d'estendre, per manament reial de 1264, «in romancio» i que la màxima responsabilitat en la seua redacció requeia no en els escrivans, sinó en el justícia (Torró 2009: 11). Fou també per disposició de Jaume I que van ser traduïts, el 1261, en el «romanç» per antonomàsia del Regne, els *Furs de València*. Aquestes disposicions contribuïren decisivament a la territorialització i a la institucionalització de la llengua de l'autor del *Llibre dels feits* com a llengua pròpia del regne de València i a la creació dels glotònims *valencianesc* (documentat el 1346) i *valencià* (documentat el 1395) fins al punt que, en les poques poblacions ponentines de majoria aragonesòfona, una bona part de l'administració local també usà la llengua *oficial* del Regne als segles XIV i XV (Ferrando & Nicolás 2011: 105-106). El significat bàsic del glotònim privatiu és que permetia aglutinar els repobladors valencians de totes les procedències lingüístiques (Ferrando 1980).

Al segle XIV, s'incrementà en el regne de València i sobretot en el cap i casal la presència de mercaders, notaris, eclesiàstics, metges, nobles, cavallers, artesans, llauradors i pastors catalans, fins al punt que, en uns censos de 1368-1369 i de 1373, el percentatge de ciutadans de València amb cognoms catalans que participen en les eleccions de consellers de les parròquies i dels gremis s'aproximà al 90%, mentre que el corresponent als aragonesos fou inferior al 10% (Rubio Vela & Rodrigo Lizondo 1997:40). Els mateixos autors van observar que la majoria dels cognoms toponímics catalans de la ciutat era d'origen catalanooriental, però també van advertir que era així bé perquè els seus portadors provenien de famílies d'aquest origen o bé perquè els duïen els nous pobladors catalanooccidentals descendents d'antics repobladors catalanoorientals de la Catalunya Nova. Tanmateix, altres fonts obliguen a matisar els susdit panorama etnolingüístic, com ara la documentació sobre l'*afermament* d'orfes de finals del segle XIV, que mostra un contingent molt similar d'aragonesos i de catalans (Rubio Vela & Rodrigo 1997: 41). En tot cas, tota la documentació administrativa i judicial que generava la capital i les principals poblacions del regne de València s'ajusta a les preferències del català occidental. Prou que ho revela l'estudi lingüístic de Maria Àngels Diéguez (2001) sobre el *Llibre de cort*

de justícia de València (1279-1321), on només en el 17% del text s'endevina la mà d'un escriptor catalanooriental.

Cal dir, però, que, tant a la ciutat de València com a la resta del país, la presència de catalanoorientals també va deixar les seues petges lingüístiques, fins i tot algunes de fonètiques (Recasens 2017, Jiménez 2019), però sobretot són lèxiques. Així documentem als segles XIII i XIV mots, variants formals i accepcions que reflecteixen algunes de les preferències del català oriental, com ara *execar* 'alçar', *guineu* 'rabosa', *plegar* 'ajuntar', *encalçar* 'acaçar', etc. (Colón 1976, 2014), que amb el temps tendiran a perdre vitalitat davant les preferències occidentals dominants. Però difícilment hi podem detectar trets fonètics tan característicament orientals com la confusió de *a* i *e* àtones o fenòmens com els que il·lustren les grafies de mots i variants formals com *cadona* 'cadena', *murtra*, *gordar*, *onclo*, *ximple*, *tayar*, *rodó*, freqüents en el català oriental. L'alternança de geosinònims catalanoorientals i catalanooccidentals en els textos valencians baixmedievals més formals (*mirall / espill*, *rabosa / guineu*, etc.) és més imputable a la influència del model cancelleresc i dels registres literaris cultes que no als usos majoritaris de la llengua col·loquial.

La persistència actual en zones més o menys extenses del País Valencià de mots i variants preferentment catalanoorientals com *sutja*, *jonc* o *inflar*, per exemple, ens recorda la notable presència antiga del català oriental. Si mots o variants catalanooccidentals com ara *estalzí* i *follí* no s'han imposat en el català de València deu ser perquè la concurrència de dos sinònims en el català occidental, com és el cas, afavorí el predomini de la preferència unitària catalanooriental, en aquest cas l'opció per *sutge / sutja*. Així i tot, *talzim / estalzim* i *follí* dominen des de la Plana de Castelló fins al Sènia, la zona de màxim predomini de repoblació catalanooccidental (Guinot 1999: 243). Inicialment *follí* devia tenir una extensió més àmplia, ja que, en la seua lluita amb *sutja*, creà en les comarques centrals valencianes formes híbrides com *futja* (Ontinyent) i *sollim* (Cullera). En canvi, *follí*, gràcies probablement a l'ajuda de l'aragonès, reeixí a imposar-se en les comarques orientals del Migjorn valencià (Beltran & Segura 2028: 379).

També l'element occità contribuí a potenciar algunes solucions fonètiques, morfològiques i lèxiques del català nord-occidental, com ara el

tractament de la E tancada tònica i del vocalisme àton, les formes verbals incoatives en *-ix* i mots i variants formals com *peiró* o *unflar*. El dígraf final *-tz* per *-ts*, que trobem, per exemple, en un dels escrivans del *Llibre de la cort del justícia Pere Penedés*, d'Alcoi, de 1320 (Santonja & Cabanes 2021: 617) pot respondre a un hàbit gràfic personal arcaïtzant, però també a una familiarització de l'escrivà amb l'occità.

Ja hem vist (Guinot 1999: 259) que els aragonesos, que s'establiren arreu del País Valencià, arribaren a conformar la tercera part dels repobladors als segles XIII i XIV. La presència dels parlars aragonesos en terres valencianes reforçà sens dubte trets fonètics paral·lels del català nord-occidental, com ara la distinció entre les vocals àtones *a* i *e* o la pronunciació /jʃ/ de mots com *créixer* o *peix*, que són idèntics en aragonés; també trets morfològics paral·lels, com ara una preferència més notòria pels demostratius simples o per la preposició *ad* davant nom o pronom començat per vocal; trets sintàctics compartits, com ara la triple gradació locativa dels demostratius i dels adverbis de lloc, la tendència a l'ús de *a* davant complement directe de persona, de *en* en contextos locatius i de *per a* per a l'expressió de la finalitat; i trets lèxics afins, com ara la preferència per *espill* o *tòs*. En alguns casos, poden ser imputables a l'adstrat aragonés, especialment en la Catalunya Nova. En canvi, l'aragonés, juntament amb la pressió de la llengua culta i al *sermo urbanus* de la ciutat de València, pogué contribuir a la progressiva substitució de la desinència verbal *-e* de la tercera persona del singular de l'imperfet d'indicatiu per *-a* en la major part del valencià.

Les escasses peculiaritats, sobretot lèxiques, del català baixmedieval de València (i també de la regió de Tortosa i de la Franja catalana d'Aragó) respecte de la major part del català nord-occidental tenen molt a veure amb el contacte constant dels valencians amb l'aragonés, especialment el de la Serrania, molt influït pel navarrés i pel castellà oriental, que deixà petges importants en els àmbits de la ramaderia, l'agricultura i l'orografia (*assagador*, *colmena*, *collado*, *coça*, *foia*, *lloma*, *mallada*, *medir*, *solanar* 'terrat o porxe obert sota la teulada', *vado*, etc.) en tot el País Valencià i, de manera particular, en les comarques centrals valencianes (*atovar*, *grill cantador*), però que

afectà també múltiples aspectes del llenguatge expressiu quotidià, amb mots com *bando*, *gemecar*, *estall*, *esvarar*, *coixo*, *cego*, *moreno*, *pando*, *llanda*, *celós*, *mentira*, *mentirós*, *perro*, etc. (Veny 1986; Pérez Saldanya 1999; Casanova 2001, 2011; J. Martines 2002, 2009; Tomás 2020: 97-104). Un tribut a l'aragonés és l'ús col·loquial, encara que esporàdic, dels sufixos *-ico*, *-ello* i *-ero*, com en *bonico*, *cuquello*, *roncero*.

Cal advertir que la influència del lèxic aragonés fou més intensa en els registres informals que en els formals. Així, Isabel de Villena es deixà influir per la llengua col·loquial en optar per l'aragonesisme *ganado* en la primera edició de la *Vita Christi* (1497). En canvi, el primmirat corrector de la segona edició (1513) el substituï per *ramat*. Encara que l'aplicació de la correcció lingüística en els textos administratius degué evitar els aragonesismes de la llengua col·loquial, aquests afloren, de vegades semiadaptats al català, en textos com el *Llibre d'Extravagants* (1263-1264) de l'Arxiu Municipal d'Alcoi (Colomina 1995), el *Llibre de la cort de Justícia de València* (1279-1321) (Diéguez 2001) —on llegim mots com *cordero*, *càrdena*, *saia*, *redondello*, *cervo*, *empuixada* 'espenta' i *barandat* 'envà', entre altres—, i fins i tot en textos tan acurats com les lletres missives dels jurats de la ciutat de València reproduïdes en el volum I de l'*Epistolari de la València medieval* (1311-1412) (Rubio Vela (2003 [1985])).

Ara bé, la norma en el català de València fou la victòria de les preferències lèxiques occidentals (*melic*, *faradatxo*, *tòs*, *aladre*, etc.), tant si rebien el suport de l'aragonés (*meligo*, *farfado*, *tozo*, *aladro*, etc.) com si no (*dimats* contra aragonés *martes* i català oriental *dimars*; *unflar* contra català oriental *inflar*, *julivarda* contra aragonés i català oriental *olivarda*).

El triomf del català occidental al País Valencià s'observa molt clarament en els resultats de les anomenades formes verbals incoatives de la tercera conjugació que es documenten en els textos més pròxima a la llengua col·loquial: de la confluència inicial, al segle XIII, de les formes incoatives en *-eix* i en *-ix* es degué passar al predomini, al segle XIV, de les formes en *-ix*, tal com ocorria en el català nord-occidental, encara que tant en un cas com en l'altre la *scripta* tendia a invisibilitzar-les. Així, no sabem si en els *Furs*

de València (1261) l'alternança *posseex / posseïs* (vol. III: 266) o l'exemple de «malmeta e destrüisca» (vol. IV: 128) responen a la versió original o a la còpia més antiga que ens ha arribat. En tot cas, documentem casos de *-ix* en tota mena de documents valencians dels segles XIII i XIV, però especialment els de caràcter utilitari: «oferix en prova totes les actes» (*Llibre de la Cort del Justícia de València*, any 1284, CIVAL), «partidors [...] qui pastisquen los dits béns comuns» (*Llibre de la Cort del Justícia de València*, 6, any 1299, fol. 109r), alternança de «posseeix» i «posseïx» (*Llibre de la Cort del justícia Pere Penedés*, Alcoi, any 1320, p. 562), «del aygua que partix del ort» (*Llibre d'establiments d'Herbers*, any 1326, CIVAL), «la té e posseïx e usa» (*Diplomatari de la Unió del regne de València*, any 1347, CIVAL), «los quals, offerunt, offerixen» (*Exposició del Canon de la Missa*, de Guillem Anglés, fol. 115v, any 1348), «les partisquen ab nostres proïsmes» (*Breviari d'amor*, Ms. P, fol. 95, finals del segle XIV), «los béns que poseïx» (*Llibre de Consells de Castelló*, 1392, CIVAL), «e que ells hi provehisquen ab lo dit senyor» (*Llibre de Consells de Castelló*, 1393, CIVAL), etc.

Notem que la documentació valenciana dels segles XIII i XIV no presenta casos de formes verbals incoatives híbrides del tipus *parteïxc*, *serveïxca*, *compleïxquen*, com tampoc no es constata en la documentació catalana nord-occidental. És només a València on, a partir del segle XV, sobretot des de mitjan segle, s'usen freqüentment aquestes variants híbrides palatalitzades merament com a convenció gràfica de compromís entre les formes en *-ix* i en *-eix* (aquestes últimes probablement llavors ja només literàries a València). En l'adopció al segle XV de l'aplec gràfic *eïxc / eïxq* en les formes incoatives de la tercera conjugació degué influir no sols l'analogia amb les formes palatalitzades dels verbs de la segona conjugació, com ara *mereïxc* o *mereïxquen*, freqüents en tota mena de documents valencians del segle XIV, sinó la seua presència en alguns apel·latius, com *peïxcador* o *màïxquera*. La recurrència de les formes en *-ix* en els registres més pròxims a la llengua col·loquial suggereix que ja s'hi havien imposat absolutament en l'oralitat.

Ja s'ha fet observar que la documentació de les formes híbrides en *-eixc* és cronològicament posterior a les formes en *-isc / -ixc* i que, per tant,

no s'ha produït cap desplaçament de l'accent sobre la *e* de *-éixc* a l'accent sobre la *i* de *-eixc* com a pas previ a la formació de *-ixc*. També s'ha relacionat la gènesi de les formes en *-ix* amb la pronunciació de *queixal* com a [kiʃál] en gran part del català occidental, però no hi té res a veure. *Queixal* es pronuncia [kiʃál] en part del mallorquí. En part de l'eivissenc les formes incoatives s'han palatalitzat (*serveixc*, *serveixca*), però en cap cas han donat lloc a formes en *-ix*.

Les rimes de la poesia culta de l'època confirmen el caràcter merament literari de les formes en *-eixc* dels anomenats verbs incoatius de la tercera conjugació. Heus ací algunes rimes de les poesies de certamen de finals del xv i principis del xvi que il·lustren a bastament el caràcter literari del susdit hibridisme gràfic i l'absència de desplaçament de l'accent: *atreveixen / coneixen* (1474), *coneix / proceheix* (1474), *floreixen / obeeixen* (1482), *excel·lexen / conexen* (1486), *mereixen / segueixen* (1511), *mereixca / pereixca* (1513) (Ferrando 1983). En el cas del manuscrit més antic de l'*Espill* (ca. 1500), de Jaume Roig, les formes en *-ix*, *-ixc* constitueixen el 100% de casos en el subjuntiu i el 63% en l'indicatiu. També la primera edició del *Tirant* (1490), malgrat el sedàs corrector de la impremta, ha deixat escapar nombrosos casos de *-ix*, *-ixc* en el subjuntiu, on les formes en *-esc* haurien sonat molt artificioses.

L'aragonés i el català dels segles XIII i XIV comparteixen verbs amb formes incoatives, com ara *establir*, que presenten paradigmes paral·lels però no coincidents segons si es tracta del català oriental o del català occidental. Així, en aragonés el present d'indicatiu d'*establir* era *establezco*, *establezes*, *estableze*, *establimos*, *establiz*, *establezen* i el present de subjuntiu, *establezca*, *establezcas*, *establezca*, *establezcam*, *establezcaz*, *establezcan* (Alvar 1953: 224), bé que amb variants locals palatalitzades (*-exco*, *exca*, etc.) (Giralt & Nagore 2022: 104). En català oriental el present d'indicatiu era *establesco*, *estableixs*, *estableix*, *establim*, *establits*, *estableixen* i el present de subjuntiu, *establesca*, *establesques*, *establesca*, *establim / establescam*, *establits / establescats*, *establesquen*, mentre que en una gran part del català occidental el paradigma del present d'indicatiu era *establisc*, *establiss*, *establiss*, *establim*, *establits*, *establiss* i el present de subjuntiu, *establisca*, *establisques*, *esta-*

blisca, establim / establiscam, establits / establiscats, establisquen, Doncs bé, la confluència al regne de València de les formes verbals en *-eix* (*estableix*), sistemàticament usades pels catalans orientals, i de les formes verbals en *-eze* (*estableze*), usades pels aragonesos, no impedí que hi triomfessin les formes verbals en *-ix* (*establix*), àmpliament usades pels catalanooccidentals. La pressió conjunta del català oriental i de l'aragonés no reeixí a eliminar-les. És un dels resultats més clars en què es veu que no s'acompleixen en el camp de la morfologia verbal les previsions de la teoria d'Alarcos de l'anivellament lingüístic, en aquest cas entre *-eix* [eʃ], *-eze* i *-ix*, independentment dels percentatges d'usuaris en competició.

Hi ha encara un altre tret morfològic que no avala tampoc la teoria d'Alarcos en els termes mecanicistes en què la formulà. És el cas dels noms formats a partir del sufix *-ITIA*, que en català medieval generà els resultats *-esa* i *-ea*. Ara bé, mentre el català oriental, per raons fonètiques, tendí a eliminar la variant en *-ea* ja al segle XIV, el català occidental la mantingué i fins i tot tendí a preferir-la (Veny 1971: 116). A pesar que posteriorment una gran part del català nord-occidental es decantà per *-esa*, la major part del valencià, ja des del segle XIII, tendí a conservar la preferència per *-ea* (com ara, *perea*), en contra de l'aragonés (*pereza*) i del català oriental (*peresa*). Només la pressió de la llengua cancelleresca i dels registres literaris més formals explica la preservació en la *scripta* de les formes en *-esa*. Al segle XV, Joan Roís de Corella es decantarà decididament per les formes en *-ea*, fidel reflex de la llengua parlada.

En canvi, la major part del valencià medieval adoptà la desinència *-a* en lloc de la terminació *-e* de la tercera persona del singular de l'imperfet d'indicatiu procedent de *-AT* (com ara *anave*), característica de gran part del català nord-occidental (Massanell 2016) i inicialment molt estesa a tot el País Valencià, com a resultat d'una sèrie de factors lingüístics i sociolingüístics. Efectivament, ja en la *scripta* valenciana del segle XIV s'imposà la terminació *-a*, pròpia del català oriental i de l'aragonés, en lloc de *-e*, no sols per la pressió conjunta del català oriental i de l'aragonés, sinó per influència de la llengua culta i del parlar urbà. En aquest cas, l'anivellament lingüístic intern del català

es produí a favor del català oriental. Si la terminació *-e*, que després s'estendrà analògicament a la tercera persona del singular d'altres temps verbals, s'ha preservat en els parlars septentrionals valencians és perquè en aquelles comarques la superioritat numèrica dels repobladors catalanooccidentals era tan alta (Guiñot 1999: 131-156) que pogué neutralitzar bé l'opció per la *-a* de les minories catalanooriental i aragonesa.

Així doncs, les petites variacions entre els diferents parlars valencians baixmedievals s'han d'explicar, en gran part, per la distinta incidència dels elements repobladors, sense excloure les pressions centrípetes de poblacions importants com València o Oriola cap a les solucions més prestigioses. Ara bé, un dels trets lingüístics més notables del valencià general —el de tot el país llevat del tortosí de l'extrem septentrional— és la seua relativa uniformitat, que en realitat va ser fruit de l'adopció progressiva de la modalitat occidental del català per la població aragonesòfona i per l'acomodació progressiva dels catalanoorientals a la parla occidental de la majoria dels repobladors.

El contacte del català amb l'aragonés no produí un llenguatge híbrid catalanoaragonés, sinó el reforçament dels trets fonètics, morfològics, sintàctics i lèxics afins del català occidental i una progressiva substitució de l'aragonés pel català occidental majoritari. En rigor, només hauríem de parlar d'anivellament lingüístic entre els dialectes i subdialectes del català trasplantat a les terres valencianes. En tot cas, l'*anivellament* d'alguns trets lingüístics entre l'aragonés i el català occidental i l'oriental no es produí independentment dels percentatges d'aqueixos tres components lingüístics en joc, com propugna Alarcos, sinó en funció d'aqueixos percentatges.

En conseqüència, cal excloure la possibilitat de considerar el català de València com un parlar inicialment oriental transformat en occidental per l'acció del substrat. La modalitat del català que es formà a València als segles XIII i XIV és bàsicament un dialecte consecutiu del català occidental, de la mateixa manera que els parlars baleàrics ho són del català de l'est de Catalunya, sobretot dels parlars de les comarques marítimes situades entre Barcelona i Perpinyà.

6 . La documentació històrica dels segles XIII i XIV com a testimoniatge del predomini del català occidental al regne de València

La documentació medieval, el probable transfons històric de la llegenda de les donzelles de Lleida i la mena d'antroponímia que va predominar al regne de València als segles XIII i XIV coincideixen a avalar la procedència majoritàriament catalanooccidental dels seus repobladors i, per tant, el predomini del català occidental.

6.1. Les dades de la documentació històrica

El *Llibre des feits* del rei Jaume I és poc explícit sobre la procedència dels repobladors del regne de València i, doncs, sobre les seues parles. En tot cas, ens informa que els lleidatans feren causa comuna amb els aragonesos quan, davant la petició reial d'ajuda per a la conquesta de Mallorca (1229), hi oposaren l'alternativa d'ocupar València, i quan, reunits en les corts de Montsó (1236), en aquesta ocasió reforçats per la solidaritat dels tortosins, s'adheriren a la croada contra els sarraïns valencians (Soldevila 1971). Així doncs, els lleidatans compartiren les aspiracions d'Aragó de prioritzar la conquesta de València.

La conquesta del regne de València es produí entre 1232 i 1245. La iniciativa militar partí dels aragonesos, i això explica que quasi totes les poblacions de les comarques septentrionals del País Valencià es regissen pels *Fueros* d'Aragó, si bé la repoblació l'aportaren quasi íntegrament els catalanooccidentals, tal com han confirmat els estudis de Mateu (1969: 455-456) i de Guinot (1999).

El *Llibre del Repartiment de València* (1237-1249) ens informa no sols sobre les cases de la ciutat de València que s'assignaren als catalans (1377), als aragonesos (1298), als montpellerins (146) i als colons d'altres procedències (307), sinó també sobre el grau d'ocupació real: els aragonesos només n'ocuparen 576, els catalans 478 (229 de la Catalunya Vella oriental, 178 de la Catalunya Nova occidental i 71 de la Catalunya Nova oriental), els montpellerins 65 i els colons d'altres procedències 100 (López Elum 1995: 166). Amb aquesta composició, caldria esperar grosso modo una ciutat lingüísticament migpartida

entre l'aragonés i el català. Però no fou així, ni a la capital ni a la resta del país, que també compartia aqueixa barreja ètnica, ja que la colonització fou un procés de llarga durada i la majoria dels seus protagonistes reals no estan documentats (Torró 2006: 98-105). Les dades antroponímiques reunides per Guinot (1999) en el marc temporal dels segles XIII i XIV confirmen el predomini dels catalans, i particularment del catalanooccidentals, en la repoblació del País Valencià.

Acabada l'operació militar de la conquesta, la colonització del nou regne de València era tan dèbil que el cabdill andalusí al-Azrac en podria haver revertit fàcilment l'ocupació. L'estratègia que permeté guanyar la guerra contra la primera gran revolta d'al-Azrac (1247) fou precisament l'establiment de camperols cristians al sud de Xúquer, especialment entre 1256 i 1259, que arribaren a constituir la tercera part del nombre de colons fins llavors establits en tot el regne. La recerca de terres de conreu semblants a les de la Catalunya occidental però més productives i unes condicions jurídiques de mobilitat més favorables en la Catalunya Nova que no en la Vella afavoriren l'onada migratòria cap al nou regne de València que es produí després de 1248, en què Jaume I ordenà l'expulsió de milers i milers d'andalusins (Torró 2006: 68-72).

Però és només a partir de 1270 quan Jaume I encetà un ambiciós programa de repoblació del regne de València. L'enuncià en la ja esmentada petició de repobladors als consellers de la ciutat de Barcelona, el 1270. La derrota definitiva d'al-Azrac (1277) i la consegüent emigració forçosa d'una gran part de la població andalusina facilità una nova empenta colonitzadora. Per aquells anys s'hi establiren uns 60.000 nous colons cristians i jueus. El flux immigratori encara s'intensificà les dues darreres dècades del segle XIII i les primeres del XIV (Salrach 1982: 412-419; Torró 2006: 98-185), en què hi hagué una gran allau de repobladors procedent de les comarques pirinenques, d'Aragó i de la regió de Lleida, coincidint amb el despoblament d'aquesta ciutat i de la seua regió (Lladonosa 1967: 27).

Les referències del *Llibre dels feits* i les dades documentals sobre el procés colonitzador del País Valencià al segle XIII són poc explícites sobre el grau d'implicació real de les diverses contrades de Catalunya i d'Aragó i «sabem molt poca cosa de l'emigració de les classes més pobres», que van furnir la

major part dels nous assentaments de població en terres valencianes (Torró 2006: 98). En concret, les dades sobre la contribució de la Catalunya occidental a la repoblació de València, que aportarien informacions útils sobre l'expansió del català occidental, són més aïna escasses. Tanmateix, el lleidatà Josep Lladonosa (1967: 25-26, 1972: 363-367, 1980: 85-87) i el valencià Felip Mateu i Llopis (1945, 1969, 1976) han insistit en la important contribució que en feren les comarques lleidatanes i han adduït com a proves confirmatòries els nombrosos vincles culturals entre les ciutats de Lleida i de València. Tots dos historiadors destaquen indicis en aqueix sentit, com són la relació que havia d'existir entre la construcció (1262) de la porta romànica de la catedral de València (abans porta de Lleida o de l'Almoïna, i ara porta del Palau), presumptament sufragada per lleidatans, i el fet que aquesta imités la porta dels Fillols de la seu vella de Lleida; la forta disminució de la població de Lleida, a mitjan segle XIV, com a conseqüència de l'emigració «gairebé massiva» —en paraules de Lladonosa— dels seus habitants cap a València i Múrcia; la constatació que les advocacions titulars de les parròquies valencianes de Sant Martí, Sant Llorenç, Sant Salvador, Sant Joan i Sant Andreu eren rèpliques de les advocacions corresponents de Lleida; i el fet de compartir un mateix sistema de pesos i mesures. Lladonosa (1967: 25-26) encara feu observar que els cognoms Sassala, Fuster, Ferrer, Giner, Llobet, Calvet, Soquet, Font, Forner, Sunyer, Torner, Tauler, Altet, Conill, Ortolà, Torrent, Brull, Claramunt i Borràs, documentats a Lleida a principis del segle XIII, són ben presents en l'antroponímia valenciana de mitjan segle XIII, i que l'absència dels Gilabert, Jofre, Martorell, Ofegat, etc. entre els membres insaculats del Consell General de Lleida de 1340 s'explica perquè aquestes famílies havien emigrat a València. El mateix historiador lleidatà (1980: 87) dona compte, en concret, de la despoblació pràcticament total, a mitjan segle XIV, de la parròquia lleidatana de Sant Martí, fet conegut que hauria donat lloc a la versió més antiga de la coneguda llegenda de les donzelles repobladores de València, com després veurem.

L'absència en l'Arxiu de la Paeria de Lleida de documentació ordinària anterior al 1340 i la desaparició dels protocols notariais anteriors al segle XVI en quasi tota la Catalunya Nova impedeixen de precisar l'abast exacte del mo-

viment emigratori medieval de les comarques catalanes de ponent i de migjorn cap al País Valencià. Ara bé, les dades antroponímiques deduïbles dels documents particulars, censos i cartes de població dels segles XIII i XIV que s'havien publicat abans de l'aparició d'*Els fundadors del regne de València* (1999), d'Enric Guinot, ja permetien constatar que la migració catalanooccidental fou la que degué predominar al País Valencià (Vicens 1952: 78; Bisson 1988: 77) i, en conseqüència, que s'hi imposés el català occidental (Soldevila 1955: 30).

Hi ha dos textos ben coneguts del segle XIV, la *Crònica* (ca. 1325), de Ramon Muntaner, i el *Regiment de la cosa pública* (1383), de Francesc Eiximenis, que fan observacions sobre la mena de català que es conformà a València. Tots dos escriptors, catalanoorientals de procedència, coincidiren a fer notar que aquell català era diferent del seu català oriental. Concretament, Muntaner, en constatar que Corral Llança i Roger de Lloria «apreseren del catalanesc de cascun lloc de Catalunya e del regne de València tot ço que bon e bell era» (Soldevila 1971: 682), deixa entendre, encara que molt ambiguament, que hi havia una mena de «catalanesc» a Catalunya i una altra mena de «catalanesc» al regne de València. En tot cas, Muntaner parlava amb coneixement de causa: la seua família s'establí a València i ell s'hi casà amb la ja valenciana Valençona Castell (1285-1340), pubilla de Xilvella (alqueria extramurs de València), es convertí en ciutadà i jurat en cap de la capital del regne i hi volgué ser soterrat.

Més clara, però igualment indefinida des del punt de vista dialectològic, és l'observació que feu, el 1383, el franciscà gironí, per a qui el llenguatge del «poble valencià» —poble «vengut e eixit, per la major partida de Catalunya»— és «compost de diverses llengües que li són entorn, e de cascuna ha retingut ço que millor li és, e ha lleixats los pus durs e los pus malsonants vocables dels altres, e ha presos los millors» (Molins de Rei 1927: 35). L'observació, encara que ditiràmica, deixa entendre que, al seu parer, el català de València presentava un bon nombre d'estrangerismes i una pronunciació refinada que l'allunyava del seu parlar nadiu.

Són afirmacions que Muntaner i Eiximenis potser no haurien fet si no hagués estat pel contrast que percebien entre el seu català matern i el de València, un català de fonètica i preferències lèxiques catalanooccidentals, esquitxat

d'aragonesismes i d'arabismes desconeguts per ells, que els devia cridar l'atenció. Però cap dels dos es va fer ressò de la denominació particularista, *valencianesc* o *valencià*, amb què els ciutadans de València, ja en la primera meitat del segle XIV, havien començat a batejar el seu catalanesc.

Encara que el nou glotònim significava bàsicament 'llengua catalana del regne de València', convé remarcar que també arribà a ser percebut com a expressió d'una modalitat geogràfica, diferent d'altres modalitats de la mateixa llengua. Un dels testimonis que van declarar en un procés judicial menorquí incoat contra Gil de Lozano (1346) afirmà que va observar que la mare de l'acusat, Sibil·la de Déu, «naturalis regni Valencie», «loquebatur valencianesch», i un altre manifestà que, per la seua pronúncia —«in prolacione idiomatis sui»—, «ad modum dicti regni [Valentie] loquebatur ydioma suum», és a dir, que parlava la seua llengua a la manera que ho feien a València (Baydal 2017; Mas 2020). Era una apreciació semblant a la que es documenta en un procés judicial mallorquí de 1341, exhumat per Joan Miralles, en què un testimoni local declarà que l'acusat no podia ser Guillem Revull, «nam ille homo era de idiomate rossilionense et dictus G. Revulli est de Maioricis vel moratur in Maioricis et loquitur ad modum maioricensem», és a dir, que ja s'hi distingia entre una modalitat rossellonesa i una modalitat mallorquina de la llengua catalana, tot i que ambdues modalitats eren molt pròximes (Ferrando & Nicolás 2011: 105).

No hem localitzat documentació medieval que permetés constatar la percepció que es tenia, tant a València com a Lleida, sobre les diferències entre el català d'un lloc i el de l'altre, potser pel fet de ser tan minúscules. En canvi, sí que comptem amb documentació que confirma, d'una banda, la consciència dels lleidatans i dels valencians de compartir una mateixa parla i, d'altra banda, la consciència que es tenia tant a València com a Lleida sobre el protagonisme d'aquesta última ciutat en la repoblació de València.

Així, hi ha una carta dels jurats de València al lloctinent general del Regne, el futur rei Joan II, de 1455, que reflecteix que els lleidatans consideraven els valencians membres d'una «*communis patria*», és a dir, partícips d'una mateixa llengua, ja que llavors s'homologaven *linguae sive nationes* (Ferrando 1980). Concretament, en aquesta carta, exhumada per Agustín Rubio (Arxiu

Municipal de València, Lletres missives, 18-VIII-1455, fols. 181v-182r), els jurats valencians protestaven contra la pretensió del sotsveguer de Lleida que el ciutadà valencià Mateu Dalmau fos jutjat a Lleida, tot adduint que «la ciutat de Leyda és *communis patria*» i que, per tant, «allí se deu conéixer de la persona del dit Matheu Dalmau, encara que sia ciutadà de València». Davant la invocació que el sotsveguer lleidatà feia de la identitat lingüística entre catalans i valencians, els jurats valencians li van recordar que el regne de València gaudia de sobirania jurídica:

És-se seguit, senyor, après, que lo dit Jacme de la Font e Francesch Alemany, supplicant a vostra senyoria ensems ab lo síndich de la dita ciutat de Leyda, vos haurian donat a entendre com la ciutat de Leyda és *communis patria* axí als cathalans com als valencians, e, per consegüent, lo dit Dalmau podia ésser convengut davant lo dit sotsveguer, e per ço vostra senyoria hauria fet comissió de la dita causa al dit sotsveguer, manant a tots e a qualsevol oficials del dit regne de València que hagen en son poder lo dit Matheu Dalmau e aquell remeten a la dita ciutat de Leyda. Les quals coses, senyor, parlant tota hora ab homil et subjecta reverència de V. S., no proceheixen de justícia, com sien expressament contra forma de furs e privilegis del present Regne, per los quals és provehit et statuit expressament que lo ciutadà de València no pot ésser forçat de anar a pledejar o placitar fora lo dit Regne.

Com afirma Rubio Vela (2012 I: 319), «no s'indica de manera explícita el fonament de la superioritat de Lleida. Sembla probable, però, que fos l'origen comú, la relació paternofilial entre les dues ciutats, el que en aquest cas podria subjaure».

La consciència de compartir uns vincles humans molts estrets entre València i Lleida es percep més clarament en la carta que els jurats de València van adreçar, el 1392, als paers de Lleida a propòsit d'un sermó del gironí Nicolau Eimeric que havia predicat a València, en què se la presentava com a una ciutat infestada d'heretges. Les autoritats valencianes demanen a les lleidatanes que comproven l'abast exacte de la imatge que n'hi havia donat Eimeric i que, en

cas que fos falsa, contribuïsquen a restablir la bona fama de València, atés que els concernia molt directament a la vista que molts habitants de València descendien de lleidatans i que encara en són molts els qui en procedeixen:

Açò, senyors, entenem que devets e sóts astrets fer una o altra de dues consideracions: la una, per zel de la santa fe christiana, car, si ço qui és contengut en les dites conclusions [d'Eimeric] és ver, voler devets que aquells aytals [heretges] sien perseguits e extirpats, o, si ver no és, desijar devets que aquesta ciutat, en què *hagués e havets gran part*, sia purgada de tal fama o infàmia (Arxiu Municipal de València; *Lletres missives*, 5 (1391-1394), sig. g1, 9-V-1392, publicada per Rubio Vela, 1985: 238).

Els jurats de València, que s'adrecen als paers de Lleida com a fills, reconeixen de grat el paper fonamental que Lleida va tenir en la repoblació de València. No tinc constància de cap altre testimoni similar referit a d'altres ciutats del Principat. En contraposició al susdit document, n'hi ha un altre, de 1388, que dona compte de les actuacions del síndic valencià Joan de Vera contra el mateix Eimeric, en què es reconeix explícitament l'escassa participació dels gironins en la repoblació de València. Entre les al·legacions adduïdes contra Eimeric figura el fet de considerar-lo «alienigena et extraneus» (foraster i estrany) pels seus orígens gironins (Puig 1980: 447):

Item, ex eo quia cum vos sitis alienigena et extraneus, videlicet, de Ciuitate Gerundae, quae satis et multum distat a Civitate Valentie moribus et conditionibus eiusdem... (Biblioteca de Catalunya, Ms. 1167, fol. 2v, línies 13-15, publicat per Jaume de Puig 1980: 447)

En la percepció dels valencians, Girona distava molt de València pel que fa als costums i a les característiques i, doncs, implícitament, pel que fa a la parla.

El testimoni més rellevant del reconeixement del protagonisme de Lleida en la repoblació valenciana es troba en el discurs que Francesc Sapera, bisbe de Barcelona (1410-1415), va adreçar, com a representant del Braç Eclesiàstic del

Parlament de Catalunya, al rei Ferran I en les Corts generals del Principat de 1413. Sopera (*ca.* 1349-1430), natural de Torreblanca, havia estat abans bisbe de Mallorca i de Tortosa i administrador apostòlic de Tarassona, i serà després patriarca de Jerusalem i arquebisbe de Saragossa (Climent 1986). Doncs bé, en un moment de la seua intervenció, aquest eclesiàstic d'experiència pastoral en totes les terres de la Corona d'Aragó, va reconèixer sense embuts (Albert & Gassiot 1928: 115-116):

Item, foren en la conquesta del regne de València ab l'alt senyor rei en Jacme, de gloriosa memòria, molts prelats, segons que en lo *Llibre* del dit senyor és llargament contengut... De la qual conquesta no foren lluny los ciutadans e burgesos de les ciutats e viles reials del principat de Catalunya; car, entre les altres coses, València fou poblada, après la dita conquesta, de ciutadans honrats e altres persones, en molt gran nombre, de la ciutat de Lleida, segons que açò és exprès en la *Crònica* de la dita conquesta ...

Sorprén, però, que Sopera hi hagués adduït com a prova de la seua asseveració el testimoni de la «*Crònica* de la dita conquesta», ja que, si es refereix al *Llibre dels feits*, aquest no en parla. Devia tractar-se d'un dels «molts llibres de la sua vida e de les sues conquestes [de Jaume I], e de la sua bonea, e cavalleries, e assaigs e proeses» de què parla Ramon Muntaner, entre els quals un *Llibre de la conquesta de València* (Soldevila 1971: 672-673), del qual hi havia un exemplar en l'Arxiu Capitular de la catedral de València. L'al·lusió pública i solemne a la primacia de Lleida en la repoblació de València feta en el marc de les Corts generals del Principat deixa pocs dubtes sobre una tradició històrica que, també a Barcelona, ningú no devia posar en qüestió.

Aquests testimonis, presos sempre en conjunt i no de forma aïllada, reforcen l'antiguitat i els fonaments d'una tradició que, encara que ja gestada al segle XIV i deformada amb el pas del temps, devia tenir una certa base real.

S'hi podrà objectar que el caràcter tardà d'aquestes manifestacions només indica la *consciència* que València tenia de les seues relacions privilegiades amb Lleida i que no és legítim extrapolar a tot el país una tradició

que se circumscriu a la capital. Pel que fa al primer punt, em sembla que la *consciència* valenciana no hauria transcendit fora del Regne —fins al punt de ser assumida pel representant del Braç Eclesiàstic a les Corts del Principat— ni hauria estat admesa per barcelonins i aragonesos, si la tradició lleidatana no tingués una certa base històrica. Quant al segon punt, cal recordar que, a l'època medieval, «Ciutat i Regne de València» era, als ulls de les classes rectores del país, un concepte indestriable i que els trets lingüístics i culturals del Regne responien si fa no fa als mateixos paràmetres del cap i casal, o, més aviat, n'eren un reflex.

Ja hem vist que són molts els historiadors catalans que reconeixen el protagonisme de la Catalunya occidental en la repoblació valenciana. Val la pena que ens fixem en els pronunciaments de dos dels més conspicus representats de diferents escoles historiogràfiques. Jaume Vicens Vives (1952: 78) constata que, si bé els cavallers del Principat es concentraren en les principals ciutats del nou Regne, els agricultors, «oriundos en buena parte de Lérida», preferiren les zones rurals, i Ferran Soldevila (1955: 30) considera que, «malgrat haver pres part en la repoblació [del País Valencià] catalans d'altres indrets, especialment de Barcelona, la major part dels repobladors van procedir dels plans de Lleida i d'Urgell» i per això «el parlar predominant en el regne de València fou el català occidental». Tots dos i molts altres historiadors principatins coincideixen a destacar que les condicions demogràfiques, econòmiques i socials de la Catalunya occidental i, sobretot, de la Catalunya Nova, hagueren d'impulsar els seus habitants a buscar fortuna a les terres valencianes.

6.2 La llegenda de les donzelles de Lleida

És ben coneguda la crida del 26 de novembre de 1270 del rei Jaume I als consellers de Barcelona demanant-los que contribuïssen a la repoblació del nou regne de València. Sabem que el rei publicà altres crides reclamant la vinguda de nous repobladors (López Elum 1995: 201), però no ens consta que s'adreçés en el mateix sentit als paers de Lleida, una ciutat que s'havia implicat decididament en la conquesta de València (Lladonosa 1980: 86). Ara bé, el fet és que, si més no des dels finals del segle XIV, es creà una llegenda, no sols a

València, sinó també en altres indrets importants de la Corona d'Aragó (Barcelona, Lleida, Saragossa i Nàpols), en què es considerava que la repoblació valenciana va ser iniciada per catalanooccidentals, majoritàriament dones. Les diferents versions només variaven pel que fa al nombre dels repobladors i a la distribució per sexes.

La llegenda com a tal es documenta per primera vegada a Barcelona. Apareix, concretament, en les *Històries e conquestes dels reys d'Aragó e comtes de Catalunya* (1438), de Pere Tomic, que esmenta les terres de Lleida i d'Urgell com a llocs d'origen de les mil fadrines a qui el rei Jaume hauria donat marit dins la ciutat de València. De fet, aquesta és l'única referència de Tomic a la València jaumina (Sáez 1980: 722):

...lo dit rey [En Jacme] emprés la conquesta de València ab la ajuda dels damunt dits tres brassos [de Catalunya] e del regne de Aragó, e en poc temps pres la ciutat de València e la més part del regne, a feu poblar la ciutat de mil dones e fadrines que lo Rey feu venir de Leyda e de Urgell, e a totes donà marit dins la ciutat...

Unes quantes dècades més tard, exactament el 1476, el barceloní Gabriel Turell reproduïa quasi literalment en el seu *Recort* (Bagué 1950: 147) la versió de Tomic:

E en poc temps [el rei Jaume] hagué la ciutat de València e les més parts del regne, e féu poblar la ciutat de mil fadrines e dones que y féu anar de Leyda e de Urgell, e a totes donà marit dins la ciutat.

També se'n va fer ressò un altre text coetani, posterior al 1468, el *Sumari d'Espanya*, atribuït a un altre català, Berenguer de Puigpardines, per bé que les diverses versions que ens han arribat presenten algunes petites variants que a vegades deformen la informació de la font (Iborra 2000: 213):

E tornant en Catalunya de la dita conquesta, [el rei En Jaume] emprés la conquesta del regne [de] València [*sic per* de la ciutat de València] ab

ajuda dels tres braços de Aragó, la qual en breu temps agué e la major part del regne, en la qual féu venir M donzelles de Leyda e de Urgell, a les quals donà allí marit.

L'italià Lucio Marineo Sículo, cronista oficial de la Corona d'Aragó amb Ferran el Catòlic, també es feia ressò de la llegenda i l'amplificava a *De primis Aragonie regibus et eorum rerum gestarum perbreui narratione*, obra editada a Saragossa (1509: XXIIIv.):

Cum igitur Hilerdae ciues acriter oppugnantes primum Valentiae muros diruissent expugnatam civitatem: mauris fugatis el occisis ingressi summa laetitia gestientes ei: prout rex imperauerat: cuitores adolescentes numero mille totidemque puellas virgines tradiderunt: et cum mensuris et ponderibus florem lilij vnum: quo monetam insignirent...

Marineo torna a exposar aquesta versió, ara en castellà i amb nous detalls, en la seua *Crónica de Aragón*, editada a València (1524: XXXII r. i v.). Així doncs, els repobladors haurien estat mil joves i mil donzelles, uns i altres procedents de Lleida:

...truxeron mil mançebos y otras tantas donzellas de Lérida para que poblassen de nuevo la ciudad de Valencia [...de manera que] en las cartas que escribe [Valencia] a Lérida siempre la llama madre y en las cosas grandes e de mucha importancia no de otra manera consulta con ella que con muy amada madre suya. Y por el consiguiente Lérida la llama muy amada hija...

Les versions de Tomic, de Turell, de Puigpardines i de Marineo tenen en comú el reconeixement de la primacia de Lleida i de les comarques catalanooccidentals en la repoblació valenciana, quantificada, pel que fa a la contribució femenina, en mil donzelles. Aquestes versions constitueixen el que podríem anomenar la tradició *barcelonina* de la llegenda, que serà seguida per altres cronistes catalanoorientals dels segles posteriors, com Gaspar Roig i Jalpí. Ara bé, en el seu pretesament medieval *Libre de feyts d'armes de Catalunya*, Roig

i Jalpí es limita a afirmar que «lo rey la'n feu poblar [València] de fadrins e fadrines de Leyda e d'altres lochs de la Ribera de Segre e de Sió» (Bagué 1935: 175), sense especificar-hi el nombre dels repobladors.

El primer esment de la llegenda en la ploma d'un valencià correspon probablement a Llop de l'Espejo, natural d'Oriola, que, el 1468, escriu al capítol 33 de la *Summa dei re de Napoli e Sicilia e dei re d'Aragona*, crònica encarregada per Ferrante, rei de Nàpols (Compagna 1990 :125):

O glorioso re, hammato da Dio, chi tanta bella conquista conquistò per li cristiani, che più de milli migliara da cristiani abitaturi fe venire en Valensia et suo circoito, tre milia donczelle da Leida et Balaguer, et donò a tutte mariti.

L'italianitzat Lupo de Spechio situa en les terres de Lleida i de l'Urgell l'origen de les tres mil donzelles, una xifra que sembla que no repetí cap altre cronista. Ja es veu que era una llegenda que devia circular pels cercles cortesans.

De jove, Joan Lluís Vives degué sentir la llegenda a València. La recollí en el seu tractat *De Institutione feminae christianae* (1524), en afirmar que el rei Jaume

In Valentiam meam a Iacobo Aragoniae rege [...] immigrare iussi sunt frequentes viri Aragonii, et mulieres Illerdenses, a quibus incoletur: ex utrisque nati filii, sermone matrum tenuerunt, eum quem iam per plures quam ducentos et quinquaginta annos loquimur (ed. Mayans 1783: 259)

L'obra de Vives es divulgà a València sobretot gràcies a la versió castellana de Juan Justiniano, *La instrucción de la mujer cristiana* (València, Jordi Costilla, 1528), que traduí el fragment en aquests termes:

... se halló que en Valencia, donde yo [Vives] nació, el Rey Don Jayme de Aragón [...] mandó venir hombres de Aragón a poblarla, y hizo que se casasen con mugeres de Lérida; y los hijos que de ellos nacieron tomaron la habla de las madres que los criaron y no de los padres, la qual tienen hoy día.

Curiosament, Justiniano o Giustiniani, que era italià i per això tradueix *loquimur* per «tienen» i no per «tenemos», remarca que la llengua que apren-gueren els valencians no era la dels pares.

La de Vives és, per tant, la primera documentació en què es reconeix explícitament que el valencià procedeix del català de Lleida. Interessat com estava a destacar el paper femení en l'educació dels fills, l'humanista valencià potser forçà la versió que circulava llavors a València per tal d'assignar implícitament als aragonesos la funció de portar endavant l'economia de la casa i a les lleidatanes, explícitament, la de criar els fills. No hi esmenta, però, el nombre de repobladors masculins i femenins.

En la *Segunda parte. Crónica general de España, y especialmente de Aragón, Cathaluña y Valencia*, Pere Anton Beuter (1551: 218) amplificà encara més la llegenda: no sols fixà en tres-centes les donzelles catalanes que es traslladaren a València a fi i efecte d'esposar els soldats que s'hi havien establert prèviament —bé que sense indicar el lloc d'origen d'aquests—, sinó que associà la procedència de les tres-centes donzelles a set poblacions de la Catalunya Nova: Lleida, Alcarràs, Alguaire i Sarroca (el Segrià), les Borges Blanques (les Garrigues), Ulldemolins (el Priorat) i Prades (el Baix Camp). Aquestes dues últimes poblacions se situen en els límits entre la Catalunya occidental i la Catalunya oriental. Beuter distribuí les tres-centes donzelles en set grups no homogenis corresponents a cada una d'aqueixes poblacions, que haurien vingut acompanyats de set parelles matrimonials. Els noms d'aqueixes parelles correspondrien als noms que van ser esculpits sota la barbacana de damunt de la porta del Palau de la catedral de València: «En Pere am na Maria sa muller», «En Guillem am na Berenguera sa muller», «Bernat am na Dolça sa muller», «Bertran am na Berenguera sa muller», «Doménec am na Ramona sa muller», «Francesc am na Ramona sa muller» i «Bernat am na Floreta sa muller». Els vincles matrimonials s'expressen, doncs, pintats d'almànguena, per mitjà de la preposició *am* 'ab', que és un reflex de la pronúncia real de *amb* davant mot començat per consonant. En la seua explicació de la llegenda, Beuter castellanitza la major part d'aquests noms:

...y fue hallado que aquellos tres hombres que agujerearon el adarve quando se hendió el muro con el trabuquete, fueron los que más apremiaron la ciudad, y aquellos eran de Lérida: por tanto se determinó que Lérida diesse peso y medida, y truxesse moças para casar con pobladores dándoles el Rey tierras para bivar. Vinieron pues de allí a pocos días passados trezientas donzellas de Lérida y sus contornos, en compañía de algunos casados que venían por cabeças d'ellas. De la misma ciudad de Lérida vinieron Beltran y su muger Beringuela, con cinquenta donzellas, que las más eran de la parroquia de San Martín. De Alcarraz vinieron Guillem y su muger Beringuela, con quarenta donzellas. De Alguayre, Francisco con su muger Remonda, y cinquenta donzellas. De las Borgias, Pedro con María, y sesenta moças. De Ull de Molins, Remon con su muger Dolça, y quarenta donzellas. De Çarroca, Domingo con Remona su muger truxeron treynta y quatro moças. De Prades, Bernardo con Floreta su muger, con veynte y seys moças, que todas fueron trezientas, con estas siete casadas que las truxeron. Y fueron puestos los nombres d'estos catorze encima de la puerta de la Yglesia mayor, que se llama del Palacio... Estas casó el Rey con trezientos manzebos que militaban egregiamente, y dióles possessiones de casas y heredamientos con que pudiessen bivar...

Retinguem la dada que, de les cinquanta donzelles de la ciutat de Lleida, «las más eran de la parroquia de San Martín». La dada responia sens dubte a una antiga tradició (Lladonosa 1980: 87). En tot cas, Beuter atribueix la iniciativa de Jaume I a la possible influència de la lectura de *Clío*, d'Heròdot, segons el qual, a Babilonia, «cada un año tenían por costumbre, en un día señalado que hazían ferias, ayuntar en una gran plaça todas las donzellas que eran ya para casar». Beuter també invoca el mite fundacional de Roma, difós sobretot per Plutarc i Titus Livi. I podria haver conegut tant la petició de Jaume I als consellers de Barcelona de 1270 demanant-los repobladors per a València com el *Llibre del Repartiment de València*, on són freqüents els assentaments en què es menciona que el beneficiari d'una donació reial havia vingut a València acompanyat d'un determinat nombre de repobladors («cum sociis») (Ferrando, 1979).

El tortosí Cristòfor Despuig, molt relacionat amb València, integra les versions de Beuter i de Vives en els seus *Col·loquis de la insigne ciutat de Tortosa* (1557) (Ribelles 1929: 196). En el seu debat amb els cavallers tortosins Líbio i Fàbio, el cavaller valencià don Pedro reconeix que, malgrat la participació aragonesa en la conquesta de València, «les forces y potència principal tota o quasi tota són de Catalunya, y per ço reserva allí la llengua catalana y no la aragonesa». Fàbio, fent-se ressò de la interpretació de Vives, però atribuint-la a Beuter, precisa així els orígens de la llengua dels valencians:

Altra rahó done Pere Antoni Beuter per lo ser restada en València la llengua Cathalana, que diu que per cert número de doncelles que allà foren portades de Lleida per a poblar la ciutat, se començà la llengua Cathalana, per ço que les criatures més aprenen de les mares que no dels pares...

Tanmateix, don Pedro el corregeix, «perquè aquelles donzelles no pobla- ren sinó sola València, y la llengua cathalana se restà y estengué per tot lo regne, com per avuy se parla des de Oriola fins a Trayguera». Era una manera de Despuig d'agranar cap a casa, però alhora de donar crèdit a una vella tradició estesa també a Catalunya.

Uns anys després, l'aragonés Bernardí Gómez Miedes, resident a València, sintetitzava així, a *La historia del muy alto e invencible rey don Jayme de Aragón, primero d'este nombre llamado el Conquistador* (1584: 249), les dues mercès que el monarca havia concedit als lleidatans:

La primera, que pudiesen dar peso y medida a Valencia. La segunda, embi- ar trezientas donzellas, para que el Rey las dotasse y casasse con los princi- pales soldados de su ejército: como de hecho vinieron luego de Lérida y de todo su distrito, y fueron por el Rey dotadas, y collocadas con sus maridos.

La llegenda cridà l'atenció al viatger holandés Hendrick (Enrique) Cock, quan vingué a València el 1585 acompanyant el rei Felip II de Castella. En donà compte en la seua *Relación del viaje hecho por Felipe II en 1585 a Zaragoza, Barcelona y Valencia* (Morel-Fatio & Rodríguez Villa, 1876: 246-247), en què

presenta les «trecentas doncellas para poblar Valencia» procedents de Lleida com a «premio» als «soldados de Lérida» per haver estat els primers a accedir als murs de la ciutat de València arran del «çerco» de 1238: «Hay en memoria deste hecho aún en la iglesia mayor catorçe cabeças de los siete casados, como dice Beuter, que habían tenido cargo de las dichas doncellas de traellas de Lérida a Valencia».

A principis del segle XVII, Francesc Diago es limità a constatar, en els seus *Anales del Reyno de Valencia* (1613: 319):

El trabajo que padeció el Rey en este repartimiento de las casas de la ciudad, no pudo dexar de ser notablemente grande, porque sin la gente ordinaria que se quedó en ella, y fue viniendo de Aragón y Cathaluña, y señaladamente de Lérida, hubo de dar casas a los ricos hombres, que eran muchos, y a los Obispos, que no eran pocos, y allende d'ellos a trezientos y ochenta cavalleros...

Diago destaca la notable participació de Lleida en la repoblació de la ciutat de València, però omet qualsevol referència a la llegenda de les donzelles. Tanmateix, els altres historiadors valencians dels segles XVII i XVIII opten per fer-se ressò de la versió completa de la llegenda de Beuter, tal com fan Gaspar Escolano (1610: 166-167) i Pasqual Esclapés de Guilló (1738: 47), o bé en segueixen la versió abreujada de Gómez Miedes, tal com veiem en Josep Vicent de l'Olmo (1653: 184). Tots ells reconeixen la primacia de Lleida en la repoblació de la ciutat de València i quantifiquen l'aportació femenina en tres-centes donzelles. D'aquesta tradició *valenciana* només se n'aparta Vicent Marés, valencià de Xelva, que, a la *Fénix Troyana* (1681: 101), seguint Marineo, postula una repoblació de «mil mancebos, y otras tantas doncellas» de Lleida.

La historiografia aragonesa també sol admetre el protagonisme de Lleida en la repoblació de València, però rarament la llegenda de les donzelles. No en fa cap referència Gauberto Fabricio de Vagad en la seua *Crónica de Aragón* (1499). En canvi, Jerónimo Zurita, invocant unes «historias» inconcretes, asseverà, el 1562, en els seus *Anales de la Corona de Aragón* (Canellas 1976: 532), a propòsit de la repoblació de València:

Por esta causa se detuvo el rey algunos días, y por entender en la población de aquella ciudad; y fue poblada la mayor parte de catalanes que fueron a ella de la ciudad de Lérida y de otros lugares, y del reino de Aragón, como más en particular lo refieren sus historias.

Zurita fa compartir el protagonisme de la repoblació de València a catalans i a aragonesos i destaca la contribució de Lleida.

En la seua crònica *Los reyes de Aragón en anales históricos*, editada a Madrid (1682: 265-266), un altre aragonés, Pedro Abarca, quantifica en tres-cents vuitanta, d'acord amb Diago, el nombre dels «cavalleros de la Conquista» i, en reconèixer, «según parece», l'especial contribució del «valeroso País de Lérida», la relliga, d'acord amb Beuter, amb la llegenda de les donzelles de Lleida, bé que elevant-ne el nombre a tres-cents quatre:

...heredando, a más de los Ricoshombres, a trescientos y ochenta Cavalleros de grandes méritos, y esclarecida nobleza, Aragoneses, y Catalanes, cuyas personas, y sus descendientes, se han llamado por honor, Cavalleros de la Conquista. La población de la ciudad se hizo de ambas naciones; y acudió para ella, según parece, más gente de la Catalana, y con especialidad se nombra la del valeroso País de Lérida, de el qual fueron llevados catorze casados, y casadas de honor, y porte (cuyos nombres, y rostros se entallaron sobre la puerta de la Iglesia mayor): éstos entraron en Valencia con la expectable compañía, y processión de trecientas y quatro donzellas, dignas de honrados matrimonios, que el rey hizo celebrar con otros tantos soldados de mérito conocido...

La tradició *lleidatana* de la llegenda limita a cent homes i cent dones de la parròquia de Sant Martí la primera contribució lleidatana al repoblament de València (Lladonosa 1967: 25). La tradició s'hauria format a partir de dades documentals que feien constar que la despoblació de l'esmentada parròquia s'havia produït per l'emigració massiva dels seus habitants a València. Però a segle XVII, el cronista lleidatà Joan Josep Casanoves adoptà la versió de la llegenda de les donzelles repobladors de València, no d'acord amb la tradició primitiva lleida-

tana, sinó segons la versió de Marineo Sículo. En efecte, al pròleg del seu *Llibre Verd de la Ciutat de Lleida* (1691) (Mateu 1976: 32), Casanoves recorda que

des de Leyda enviaren a València per a poblar-la mil jóvens y mil donzelles... Per esta causa en diferents ocasions no ha refusat la ciutat de València nomenar a la de Leyda ab títol reverencial de mare, donant-li Leyda a València lo nom cariños de filla ab mútua y deguda correspondència.

Així doncs, la cronística de tots els territoris de la Corona d'Aragó del segle XV al XVIII, i no solament la dels actors interessats, València i Lleida, admeté unànimement la primacia de Lleida en la repoblació del nou regne de València i n'adduí com a prova, en versions diverses, la tradició de les donzelles repobladores.

Fins i tot en va donar compte, seguint la vella tradició lleitatana, el valencià Jaume Villanueva (1851: 18), per bé que amb un notable distanciament crític, però reconeixent que la iniciativa podria haver partit del rei Jaume:

Para llenar este gran hueco no es difícil creer que viniesen colonias de varias partidas, convocadas con la liberalidad del Rey, y que entre ellos viniesen los de Lérida y los cien mancebos y cien doncellas que dicen de la parroquia de San Martín, y aún para poblar determinadamente un barrio de Valencia. Todo esto concedo, mas nadie inferirá de ahí, si no hay documento que lo certifique, aquellos tres artículos [la concessió de peses, monedes i mesures] de esta vana tradición.

De fet, la base històrica de la llegenda de les donzelles de Lleida no fou qüestionada fins al segle XIX, ni tan sols pel rigorós Josep Teixidor. Per a l'autor de les *Antigüedades de València* (1767), Beuter degué traure la llegenda d'«alguna memoria fidedigna, aunque nos privó del gusto de saber dónde paraba» (Chabás 1895: 230). Seguint els il·lustrats, Vicent Boix (1845: 148) i Teodor Llorente (1887: 567) es van limitar a presentar la llegenda de les donzelles lleidatanes com a tal llegenda, però sense descartar-hi una possible base històrica real. Ja al segle XX, Sanchis Sivera (1909: 79), en descriure les efígies dels set

matrimonis de la porta del Palau de la catedral de València, les relacionà amb el possible rerefons històric de la llegenda de les donzelles lleidatanes —que quantifica en set-centes—, però apuntà que «también es posible que dichas cabezas representen bienechores de la iglesia, o los que contribuyeron a la construcción de la portada». Manuel Sanchis Guarner (1976: 95) repetí la mateixa idea, incloent-hi el possible lapsus numèric del seu oncle.

Josep Lladonosa (1967: 27) creu que l'emigració lleidatana a València degué descongestionar el possible superpoblament de la zona de Lleida. En canvi, Antonio Ubieto (1978: 5-20) nega els fonaments de la llegenda, a partir de criteris demogràfics. Concretament, aquest historiador aragonés resident alguns anys a València, endut per les seues fòbies anticatalanes, intentà desmuntar el possible transfons real de la llegenda de les donzelles lleidatanes adduint que la demografia de l'època feia impossible que hi hagués en les poblacions esmentades per Beuter un nombre tan elevat de dones que poguessen emigrar cap a València. Ubieto confon deliberadament història i llegenda per tal de negar la catalanitat bàsica de la repoblació colonial del regne de València.

Francesc Xavier Llorca (Manuel 2014) ha comentat que la presència en el padró d'habitants del País Valencià de 2012 d'un alt percentatge de cognoms toponímics procedents de les comarques de la *província* de Lleida tindria un relació molt estreta amb la notable contribució de Lleida i dels seus voltants en la repoblació de València i, doncs, amb la llegenda de les donzelles de Lleida. Concretament, són 83 antropònims, que representen el 36% dels 231 municipis lleidatans. La major part d'aqueixos antropònims procedeixen d'un radi d'entre 30 i 50 kilòmetres a l'est i nord-est de la ciutat de Lleida, de manera que aquesta constatació suggeriria l'existència d'un «focus de repoblació» a partir d'aquesta zona ja a l'època medieval, en consonància amb la versió que crearia o recrearia Beuter en forma de llegenda.

La distribució de l'aportació femenina a la repoblació de València en grups s'ajustaria a una informació que em forní Josep Iglésies i Fort sobre la contribució del poble de Capafonts (Baix Camp) en dones a la repoblació de València. Segons Iglésies, gran coneixedor de la demografia medieval catalana, en l'Arxiu Municipal de Capafonts es conservà fins a la guerra civil espanyola

de 1936-1939 la còpia d'un document de l'època de Jaume I que especificava el nombre de dones amb què el poble contribuï a la repoblació de València. Si aquest document fos autèntic —com m'insistí en la seua comunicació verbal el Sr. Iglésies, l'1 de febrer de 1985—, seria un bon indici documental d'un dels recursos de què se serviren els conquistadors per a assegurar la consolidació de la colonització del País Valencià. Però podria ser una falsificació. Observem que Capafonts, una de les aldees que s'esmenten en la carta de població de Prades (1159), es troba vora d'aquesta vila i que Prades és una de les poblacions que Beuter addueix com a lloc de procedència d'un dels grups de donzelles que haurien contribuït a la repoblació de València, el de «Bernardo con Floreta su muger, con veynte y seys moças». Així i tot, cal recordar que Prades consta al *Llibre del Repartiment de València* com una de les poblacions a les quals se les assignà un barri a la ciutat de València (López Elum 1995: 166).

En tot cas, la particularitat de la llegenda de les donzelles de Lleida és que posa de manifest la consciència que es tenia arreu de la Corona d'Aragó que la Terra Ferma havia contribuït de manera prioritària a la repoblació del regne de València i, doncs, que les dones hi haurien tingut necessàriament un protagonisme destacat. Vicent de Melchor (1995) compara el cas valencià amb el quebequés a partir de l'estudi de Philippe Barbaud (1983) sobre la iniciativa del rei de França, de l'any 1663, de contribuir amb l'aportació de 692 fadrines, dites «les filles du Roy», a la repoblació de Nova França (l'actual Québec). El rei no sols hauria perseguit corregir la gran desproporció en el nombre d'homes (63%) i dones (37%) per tal de consolidar la colonització francesa, sinó també la de propiciar el triomf del francès central, el de la cort, ja que el 57% de les fadrines repobladores procedien de l'Île de France. Hi tornarem, a propòsit de les implicacions diatòpiques del transfons històric de la llegenda de les donzelles de Lleida.

Ara per ara, retinguem que, en el cas del regne de València, no ens consta documentalment que el rei Jaume o els seus successors haguessen adoptat de manera directa mesures tendents a afavorir l'emigració de grups de dones cap al nou regne de València ni a determinar que aquestes haguessen de procedir d'una determinada àrea dialectal. Certament, la colonització de València hagué

de comportar el trasllat de dones casades i de grups de dones casadores per tal de consolidar demogràficament l'ocupació del territori. Però, en tot cas, no es pot descartar que una tal estratègia hagués estat impulsada per la monarquia, tal com s'ha fet en moltes altres situacions colonials.

En efecte, l'aportació de grups de dones a la repoblació de terres a colonitzar a fi d'assegurar-hi la presència racial i lingüística del país conqueridor és un fenomen que trobem documentat arreu del món, com ara en la repoblació de l'Amèrica llatina. Així, Julián Córdoba (2018) remarca que l'intervencionisme dels reis de Castella en el procés colonitzador d'Amèrica es manifestà amb un seguit de disposicions legals tendents a garantir-hi el transplantament de la raça, la llengua i l'estructura econòmica de la metròpoli en el nou món. En aquest cas, «la emigración hacia América en general y la femenina más todavía fue un producto principalmente andaluz». A Amèrica anaren a parar els excedents demogràfics de l'Espanya meridional, i l'aportació femenina, que es coneix prou bé, fou determinant perquè els trets del castellà andalús predominessin en el castellà d'Amèrica.

La intervenció del rei de França en la colonització del Quebec o la del rei de Castella en la colonització de l'Amèrica hispana suggereixen l'intervencionisme que, segons Beuter, hauria tingut el rei Jaume en el cas de les donzelles lleidatanes, ja que «estas donzellas casó el rey con trezientos mancebos» establits a València després de la conquesta. Però no s'ha documentat. En tot cas, encara que no disposem d'unes informacions precises sobre la procedència dels colons que s'establiren al País Valencià com les que tenim dels processos colonials d'Amèrica, són fets provats que el rei Jaume afavorí una repoblació majoritàriament catalana del regne de València i que vista, la documentació dels segles XIII i XIV, el català que s'hi imposà responia a la modalitat occidental de la llengua. De tot això, se'n tenia plena consciència. En aquest sentit, anava ben encaminat Joan Lluís Vives quan se'n feu ressò adduint la llegenda de les donzelles lleidatanes, ja que, segons la seua versió, els fills dels colons establits a València «tuvieron como propia la lengua de aquellas, el lenguaje que ya por mas de doscientos cincuenta años hablamos entre nosotros» (en la traducció de Lladonosa 1976: 31).

6.3 L'antroponímia com a font per a determinació de la composició etnolingüística i dialectal de la València dels segles XIII i XIV

Amb publicació d'*Els fundadors del Regne de València* (1999), Enric Guinot duagué a terme un buidat exhaustiu dels antropònims presents en la documentació valenciana dels segles XIII i XIV, a fi de conèixer la distribució geogràfica dels repobladors segons els seus orígens ètnics. Com a recurs per a determinar les llengües o els dialectes que parlaven, el medievalista valencià partí de la diferència entre el sistema antroponímic català i l'aragonés quant al tractament dels cognoms antroponímics, dels cognoms patronímics, dels diversos tipus de malnoms, dels cognoms basats en un ofici, dels hagiopònims i dels cognoms que porten l'article salat. Tot seguit, Guinot (1999: 240-247) examinà les dades antroponímiques obtingudes i en destacà l'heterogeneïtat de llocs de procedència dels colons establits en cada població valenciana, el predomini numèric quasi absolut dels catalans i aragonesos, el diferent pes demogràfic entre els uns i els altres segons poblacions i les alteracions d'aqueixes proporcions amb el discurs del temps. I, pel que fa a l'adscripció lingüística o dialectal dels repobladors, remarcà la necessitat de tenir en compte tant la primitiva Franja catalanoparlant d'Aragó —més extensa que l'actual— com la zones de transició entre el català occidental i l'oriental, i també la diferència entre l'aragonés pirinenc, amb velles connexions amb l'occità, i l'aragonés central i meridional, ja influït pel castellà. El resultat de la recerca és que, al llarg del segle i mig posterior a la conquesta i en un càlcul numèric limitat als components català i aragonés, «en una aproximació merament indicativa per al conjunt dels valencians, podem dir que hi trobaríem un 40% de catalans occidentals, un 30% de catalans orientals, un 10% d'aragonesos pirinencs i un 20% d'aragonesos meridionals; tots junts començant a viure en una mateixa població» (Guinot 1999: 259). Confirma així que, encara que els aragonesos predominaren en unes poques poblacions de l'interior del Regne, tant els catalans com els aragonesos s'establiren, en diverses proporcions, al llarg i ample del país.

En un intent d'avaluar les tesis autoctonistes sobre els orígens del valencià i amb un propòsit desqualificador dels qui sostenen posicions diferents,

Xaverio Ballester (2021) ha qüestionat moltes de les interpretacions i de les conclusions antroponímiques de Guinot. Però en unes ressenyes sobre el llibre de Ballester, Mateu Rodrigo (2021), Enric Guinot (2022) i Tomás Fauci (2023) han assenyalat no pocs errors en les dades i en els arguments adduïts per Ballester. Rodrigo, en concret, ha remarcat que «la part més raonable i dotada de lògica històrica» de la seua obra és la pàgina i mitja del colofó, on l'autor, ve a admetre que el valencià és «el catalán transplantado a una parte de la hodierna Comunidad Valenciana», si bé confessa tot seguit el seu veritable propòsit ideològic: preconitzar que «una misma lengua pueda evolucionar de manera lo suficientemente distinta en dos territorios como para constituirse con el tiempo en dos lenguas diferentes e incluso no intercomprensibles» (Ballester 2021: 423). Però els fets de la repoblació, ara confirmats per Guinot des de l'òptica onomàstica, són tossuts i els fets lingüístics antics i actuals, incontrovertibles.

Certament, l'ambiciosa recerca de Guinot és complexa, ja que: *a)* es basa en uns càlculs antroponímics que afecten només una part dels repobladors i on les dones són pràcticament invisibles; *b)* descansa sobre una documentació, que, tot i la voluntat de ser exhaustiva, no deixa de ser escassa i selectiva i que difícilment pot donar compte de la immigració dels estrats socials més baixos; *c)* atorga un valor lingüístic més que discutible als cognoms toponímics, que són al voltant del 30-40% dels antropònims, en una època en què el topònim antroponímic ja no solia indicar la procedència geogràfica del seu portador, sinó més tost la dels seus avantpassats (Rubio & Rodrigo 1997: 40); i *d)* abraça un considerable lapse de temps, en què es produí una incessant mobilitat migratòria des de fora i des de dins de les fronteres del regne de València.

Al segle XIV, el flux constant d'aragonesos assegurava uns contactes freqüents entre el català molt majoritari i l'aragonés minoritari. Ja a principis del segle, hi havia descendents de repobladors aragonesos que devien tenir un coneixement actiu del català, n'hi havia d'altres que en devien tenir un coneixement passiu i, finalment, n'hi havia un sector, el dels que acabaven d'arribar, que només s'expressaven en aragonés. En conseqüència, al segle XIV ja no podem identificar les persones residents al País Valencià amb cognoms aparent-

ment aragonesos com a aragonesòfons. De fet, l'adopció del català devia fer-se prou ràpidament, fins al punt que una bona part dels cognoms aragonesos s'adaptaren al català. Així, cognoms com ara Cedriellas, Lagueruela, Vañón, Maluenda, Monroyo, Suelves, Escartín, Jarque, Ferrándec, Pérez i Escrige es convertien en Segrelles, Guerola, Vanyó, Malonda, Monroig, Solves, Escartí, Eixarc, Ferrandis, Peris i Escrig (Casanova 2011: 208-211). Cal, per tant, relativitzar el valor lingüístic de l'antroponímia al segle XIV.

Així i tot, l'antroponímia valenciana del segle XIV ens dona pistes útils per a conèixer la composició ètnica dels nuclis de població de procedència bàsicament cristiana. Diéguez (2001: 31-38) calcula que, dels 1672 individus que apareixen en el *Llibre de cort de Justícia de València (1279-1321)*, n'hi ha un 50'17% que porten cognoms toponímics, i d'aquests, un 56'8% correspondrien a topònims catalans. Si, dels individus catalans amb cognom toponímic, excloem els que poden ser indistintament de comarques occidentals i de comarques orientals, el 62'82% correspondria a repobladors de l'àrea oriental i el 37'15% a repobladors de l'àrea occidental. Tanmateix, la mateixa Diéguez (2001: 37) fa veure que, si s'ajunten els repobladors occidentals i els de les comarques centrals de transició, les proporcions entre occidentals i orientals canviarien a favor del primer grup, i aquells se situarien en el 56%. Uns quants anys més tard, exactament el 1368-1369 i 1373, en el cens fiscal nominal dels 4.602 caps de família contribuents de la ciutat de València, els cognoms toponímics són només el 21%. A partir d'aquesta mena de cognoms, els editors del cens, Agustín Rubio i Mateu Rodrigo (1997: 34-35), calculen que el 57'6% eren de procedència catalana (69'5% de l'àrea oriental i 30'5% de l'àrea occidental), el 18'6% de procedència aragonesa i la resta, d'altres orígens. Davant aqueixos percentatges, els editors (1997: 39-40) recorden que la repoblació duta a terme al segle XII a la Catalunya Nova, de la qual van procedir un gran nombre de repobladors del regne de València als segles XIII i XIV, es va fer amb persones procedents de la Catalunya Vella, tant oriental com occidental, quan «ja s'havien consolidat els usos onomàstics moderns als països romàntics» i, en conseqüència, els cognoms toponímics dels repobladors que s'estableixen al País Valencià al segles XIII i XIV són «poc determinants» per a dilucidar

la composició demolingüística del país. De tota manera, Guinot (1999: 242) considera, a partir de l'antroponímia, que «pot afirmar-se que fou d'un nucli de comarques catalanes centrals, a cavall de l'actual ratlla entre la varietat lingüística oriental i l'occidental, d'on vingueren la majoria dels repobladors: entre l'Anoia, Bages, Penedès, Conca de Barberà, Alt i Baix Camp, i d'ací vers l'oest», és a dir, amb una aportació menor de les comarques situades a l'est.

En conseqüència, fetes les salvetats pertinents, si sumem totes les dades i tots els indicis de tipus antroponímic adduïts per Guinot (1999) en l'esforç més ambiciós per a respondre als interrogants que suscita l'estudi de la composició ètnica i lingüística del regne de València als segles XIII i XIV, i els creuem amb els documents lingüístics coetanis, les conclusions sobre la catalanitat i l'occidentalitat diatòpica del valencià són evidents.

7. A tall de conclusió: per una teoria sociolingüística de la repoblació

Ja hem vist, a la llum dels diversos estudis realitzats, que la composició etnolingüística dels repobladors del nou regne de València al segle XIII es podria distribuir grosso modo en un 60 % de catalanoparlants, un 30% d'aragonesoparlants i un 10% d'altres procedències. Amb una tal composició, s'hi podria esperar la formació d'un llenguatge més o menys híbrid, però no fou el cas. S'imposà la majoria catalanoparlant sobre les minories lingüístiques.

Hi ha uns quants factors que expliquen que les minories lingüístiques dels repobladors del nou regne de València (aragonesos, però també navarresos, occitans i castellans) optessen més o menys ràpidament pel català: *a*) la política lingüística del rei Jaume I i la praxi lingüística del patriciat urbà en les viles reials; *b*) la progressiva minorització de les minories, sobretot a partir de finals del segle XIII i principis del XIV, que és quan es produeixen els moviments immigratoris més importants; *c*) el repartiment i la mobilitat de la important minoria aragonesa per tot el país, que no formà nuclis compactes de població a excepció d'una desena de poblacions de la zona ponentina del regne de València, impeding així la nativització de l'aragonés; *d*) el prestigi del català com

a llengua de les classes dominants i de producció cultural; e) la consideració del català com a instrument de promoció social, percepció que es devia donar entre les minories al·loglotes, sobretot l'aragonesa, formada majoritàriament per llauradors, pastors, bracers, peraires i teixidors; f) la influència de la important minoria jueva catalanòfona, que controlava una gran part dels ressorts econòmics (Ferrando 2010); i g) la creixent identificació del català, que ja durant la primera meitat del segle XIV també hi rebia el nom de *valencià* o *valencianesc*, amb el fet de formar part del «poble valencià», com dirà Eiximenis.

Així doncs, el valencià, tal com el coneixem en la documentació que ens ha pervingut dels segles XIII i XIV, es formà a partir del català de la majoria dels repobladors establits en el nou regne de València. És cert que els repobladors catalans, en entrar en contacte amb l'aragonés i amb l'àrab de la població andalusina autòctona, s'hi deixaren influir en alguns aspectes, sobretot fonètics i lèxics, però mai no deixaren de considerar-se parlants de la llengua catalana o del *catalanesc* (Ferrando 1980). Els repobladors aragonesos, llevat de la desena de poblacions de la zona ponentina del regne, optaren pel català. Encara que hi transferiren alguns trets fonètics i lèxics en l'etapa de bilingüització, es produí una substitució lingüística. I, dins del català, s'imposà la varietat occidental sobre l'oriental per la conjunció de dos factors: una lleugera majoria catalanooccidental, que anà incrementant-se amb el temps, sobretot a partir de les darreries del segle XIII, i un procés d'anivellament lingüístic que neutralitzava les diferències internes del català i en reforçava les solucions catalanooccidentals.

Ara bé, ¿com i en quines etapes es produïren aqueixos processos de substitució i d'anivellament lingüístic? Com s'hi anà imposant el català occidental a costa de l'oriental? No són fàcils les respostes, perquè comptem més amb una acumulació d'indícis que no pas amb una bona massa de dades concretes. Així que haurem d'auxiliar-nos dels recursos i dels mecanismes explicatius que ens ofereixen les ciències sociològiques, la sociolingüística i la psicologia social del llenguatge.

Si partim dels coneixements que tenim sobre el procés de repoblació del regne de València durant els aproximadament cent primers anys després de la conquesta (López Elum 1995; Guinot 1999; Diéguez 2001; Torró 2006) i els

comparem amb les dades sobre el procés de substitució del català pel castellà que, salvades les diferències de situació, de cronologia i de context, s'ha donat modernament en la ciutat argentina de San Pedro, habitada inicialment per una majoria d'immigrants mallorquins, que ha estudiat Brauli Montoya (2017), es podrien proposar unes hipòtesis raonables sobre les etapes del procés de progressiva minorització i, finalment, d'absorció de l'aragonés pel català en el País Valencià d'aquella època. Per raons pràctiques, recorreré a les generacions —unes generacions molt més breus que les actuals— per il·lustrar les etapes i els mecanismes del procés de substitució lingüística de l'aragonés, que fou bàsic per a la consolidació del català com a llengua pròpia del regne de València.

a) Els colons i soldats catalans, aragonesos, navarresos, castellans i d'altres procedències que s'instal·laren en el regne de València entre 1237 i 1249 —un període convencional que correspon al de la cronologia del *Llibre del Repartiment de València*— degueren continuar parlant la seua llengua d'origen tant a casa com al carrer. Els navarresos i els castellans devien tendir a la convergència lingüística amb els aragonesos, i els occitans, a la convergència amb els catalans. Cal tenir en compte que la major part dels immigrants aragonesos procedien de la Serrania, que parlaven un aragonés ja parcialment castellanitzat (Tomás 2020: 99-102). Ara bé, almenys una part d'aquella minoria lingüística aragonesocastellana, per les raons que ja hem vist més amunt, degué adquirir ben prompte una competència passiva en català. En tot cas, l'aragonés i el català van continuar sent les llengües identitàries respectives.

El *Llibre dels feits* del rei Jaume reflecteix alguns aspectes del multilingüisme inicial dels primers anys de la conquesta, però no aporta mostres dels contactes lingüístics entre el català i l'aragonés en terres valencianes, de no ser la referència al paper de traductor de l'àrab que va exercir un jueu de Terol en l'afer de la rendició de Peníscola (Ferrando 2010). En tot cas, els més reticents a adoptar el català devien ser els nobles aragonesos amb senyorijs al regne de València, que intentaren que Jaume I imposés els *Fueros* d'Aragó a tot el regne, es consideraven aragonesos i parlaven en aragonés. El rei i els seus successors, *constitucionalment* bilingües, sempre respectaren a títol individual l'ús que en

feien de l'aragonés, però s'adreçaven en català al conjunt del regne, nobles aragonesos inclosos (Tomás 2020: 153, 184)

En un primer moment, a la ciutat de València es constituïren barris distribuïts segons la procedència dels colons, i això afavorí la conservació dels parlars d'origen. Però al *Llibre de Repartiment de València* ja es documenten trasllats de residència entre barris assignats a colons catalans i aragonesos, aprofitant que la major part dels beneficiaris de les donacions de cases no les ocuparen (López Elum 1995: 168), i això afavorí els contactes interlingüístics i interdialectals de la gent en general, que no tenia prejudicis lingüístics. Aquests contactes devien ser més fluids arreu del país, amb poblacions menudes i més barreja interètnica.

b) Els fills dels colons i dels soldats aragonesos nascuts ja en el regne de València dins del període convencional de 1237-1249, amb una esperança mitjana de vida que difícilment ultrapassava els anys 1290-1300, devien usar l'aragonés a casa i, en general, el català al carrer. Continuaren considerant-se, com els seus pares, aragonesos, de la mateixa manera que els fills dels colons catalans d'aquella generació de conquistadors-colons no van deixar de considerar-se catalans. L'ús públic del català per part dels aragonesos no passava de ser un instrument de socialització. Els matrimonis mixtos degueren contribuir a crear situacions de bilingüisme familiar, fins i tot entre la noblesa. Així, Constança de Alagón, filla de Blasco de Alagón, conquistador i senyor de Morella i d'una bona part de poblacions septentrionals del regne, i el seu marit, el català Guillem d'Anglesola (m. ca. 1263), senyors de diverses poblacions d'aquelles comarques i residents a València, degueren tenir almenys un coneixement passiu de la llengua del cònjuge respectiu, però els fills devien dominar les dues llengües. A part dels matrimonis mixtos, el contacte dels catalanòfons amb els aragonesos degué generar en alguns casos un coneixement més aïna passiu de l'aragonés. Arnau de Vilanova (ca. 1240-1311), «clericus Valentinae diocesis», sempre es presentà com a «catalanus» (de llengua), com prou que posen evidència els seus escrits en pur català. El seu domini de l'àrab i la referència puntual a *fyllos d'algo* que llegim al seu *Raonament d'Avinyó* poden ser reflexos de l'ambient multilingüe en què es crià a la ciutat de València. Devia ser fill del català Guillem de Vilanova que, segons la lectura del *Llibre del Repartiment*

que, el 1856, en feu Bofarull, rebé un forn davant les portes de la Boatella el 21 de desembre de 1238, en el mateix barri que Arnau construí la seua pobla.

La generació valenciana dels fills dels conquistadors-repobladors pogué veure el notable increment de la immigració catalana després de l'expulsió massiva d'andalusins de 1248, tal com s'observa en els nombrosos repartiments de cases i terres de 1248-1249. Torró (2006: 103) calcula en 100.000 el nombre de musulmans morts, captius, emigrats i expulsats durant aquest primer període d'ocupació. Però, sobretot, aqueixa primera generació de repobladors nascuda al regne visqué la decidida política de Jaume I en favor de la conversió del català com a llengua institucional del país. El 1261, el rei feu traduir el *Furs* al seu «romanç» català i, el 1264, reiterà l'obligació d'usar-lo en els processos judicials (Ferrando & Nicolás 2011: 108). A la ciutat de València, s'intensificaren els intercanvis de la població nouvinguda entre barris (López Elum 1995: 174-177), cosa que beneficià el coneixement actiu i passiu del català entre els no catalanòfons. I, arreu del país, la mobilitat demogràfica degué afavorir la promiscuïtat lingüística en favor del català.

En efecte, la minoria aragonesa, encara que important, devia percebre que el català era la llengua majoritària dels nouvinguts, la llengua de l'administració civil i judicial —la dels batles, jurats i justícies—, la llengua d'una gran part dels eclesiàstics, sobretot de l'alta clerecia, la llengua dominant de les viles reials, la llengua de la major part de les classes dirigents i dominants (nobles, cavallers, mercaders, notaris, metges, etc.) i la llengua que millor permetia la integració i l'ascens social (Ferrando 2010: 117). Les declaracions fetes per aragonesos en els llibres de cort de justícia de Cocentaina i Alcoi de les darreres dècades del segle XIII ofereixen molt poques mostres de l'ús de l'aragonés i dels contactes entre l'aragonés i el català. L'aragonés i el castellà apareixen sobretot en la reproducció de cartes d'autoritats o testimonis d'aquelles procedències. Entre els aragonesoparlants, s'hagué d'imposar, doncs, un bilingüisme diglòssic i asimètric. Un cas a part són les poblacions aragonesòfones de la zona ponentina del regne, on majories del més del 90% reduïren el català a la mínima expressió. Això contribueix a explicar que l'aragonés fos usat per Jaime Pérez (1258-1308), senyor de Sogorb, fill bastard del rei Pere el Gran. Jaume I aconseguí que els bisbes de

València –que, en el conflicte entre el patriciat majoritàriament catalanoparlant i la noblesa majoritàriament aragonesoparlant, guardaren un calculat equilibri (Baydal 2016)– fossen de llengua catalana i, pel que fa a l'altra diòcesi valenciana, la de Sogorb, intentà desvincular-la de la dependència eclesiàstica de Toledo, introduint-hi clergues valencians. Però, el 1273, Pedro Jiménez de Segura, bisbe d'Albarrasí-Sogorb, els expulsà militarment. A partir de 1318, la diòcesi d'Albarrasí-Sogorb passà a dependre de Saragossa i els seus titulars continuaren sent quasi sempre aragonesos, navarresos o castellans.

c) Els nets dels primers repobladors aragonesos establits a València, és a dir, els nascuts a partir de 1260-1275 aproximadament, amb una esperança mitjana de vida que podria arribar si fa no fa a 1310-1325, ja degueren adoptar el català tant a casa com al carrer. La seua competència en aragonés ja devia ser majoritàriament passiva. El català passà a ser la seua llengua d'identificació. Tanmateix, la contínua presència de nouvinguts aragonesòfons permetia el contacte constant amb aquesta llengua i, doncs, la possibilitat de fer-ne un ús actiu, ni que fos esporàdicament. Els nobles aragonesos amb senyorijs no situats en la zona interior del regne continuaven parlant aragonés, però ja sabien manejar el català. També els nobles catalans devien tenir un cert coneixement de l'aragonés, com s'adverteix en la citació en aragonés que fa Bernat de Sarrià (1266-1335), senyor de quasi tota la Marina Baixa, en la carta que adreçà, el 1313, a Jaume II: «segons que hom diu en Aragon, *d'una via dos mandados*» (Colón 1989: 252).

Brauli Montoya (2017) ha aplicat el terme de «recordadors» a aquells descendents d'immigrants al·loglotes d'un país amb una llengua diferent que conserven records parcials de la llengua dels avantpassats, generalment els avis, que ells han deixat de parlar. No és aquest exactament el cas de la València de finals del XIII i primeries del XIV, a causa del constant flux migratori des de l'Aragó, però té punts en comú. De la pervivència o del record de l'aragonés en dona fe el *Llibre de cort de justícia de València (1279-1321)* (Diéguez 2001: 441-442), però no n'hi ha mostres d'ús directe. Les poquíssimes cartes que s'hi reproduïxen en aragonés procedeixen de persones d'aqueixos orígens. La presència residual de l'aragonés, si bé cada vegada menor, degué mantenir-se

almenys fins al segle XVI. En comunicació verbal (23-X-1985), Antoni Furió em va assenyalar que, al final del segle XV, encara afloraven en el *Llibre de cort de justícia* de Sueca expressions en aragonés, imputables a la minoria aragonesòfona tot just immigrada o a préstecs antics de l'aragonés.

Les relacions entre els aragonesoparlants i els catalanoparlants no degueren generar un escenari de conflicte lingüístic. Si de cas, aquest escenari, que no s'adverteix en la documentació fins ara coneguda, només podria haver-se donat de manera puntual en les relacions entre algun representant de l'estament reial i alguns membres de la noblesa aragonesa establida a València (els Aragó, senyors de Xèrica, descendents de Jaume I i Teresa Gil de Vidaure; els Aragó-Luna, senyors de Sogorb, descendents de Jaime Pérez, fill natural de Pere el Gran; els Ximénez de Urrea, senyors de l'Alcalatén; els Pérez de Arenoso, senyors d'Arenós, etc.), que unien l'ús de la llengua aragonesa a la defensa dels *Fueros* d'Aragó (Baydal 2016). La ciutat de València sempre es comunicava en llengua catalana amb les poblacions aragonesòfones de la zona ponentina del regne, mentre que aquestes solien adreçar-se a la ciutat de València en llengua aragonesa, almenys fins a la darrereria del segle XIV, en què també comencen a fer ús del català. En les relacions entre els reis i les Corts valencianes, si més no fins a les corts de 1329-1330, hom es referia sempre als «catalans» i als «aragonesos» i s'evitava el gentilici *valencià* recurrent al subterfugi d'*habitants del regne de València* (Baydal 2016: 74-109).

Aquesta segona generació de repobladors ja nascuts al País Valencià visqué una època d'estabilitat política i social després de la derrota definitiva d'Al-Azrac (1277), d'augment de la majoria catalanòfona a causa de la notable immigració durant les darreres dècades del segle XIII i primeres del XIV i d'increment dels matrimonis mixtos, que consolidà el català com a llengua de les institucions i de la vida pública, en detriment de l'aragonés. A la ciutat de València, els barris distribuïts segons la procedència geogràfica havien passat a ser un record dels avis, sense relació amb els pobladors efectius (Sobrequés 1977: 27; López Elum 1995: 164-183).

Els nets dels primers repobladors catalans i sens dubte els catalans que elegien València com a terra de promissió s'hi devien sentir-se *nacionalment* ca-

talans i jurídicament valencians, més encara en oposició al discurs aragonesista de la noblesa d'Aragó amb senyorijs al regne de València. Un d'aqueixos catalans la família del qual optà per establir-se a València a finals del segle XIII fou l'empordanés Ramon Muntaner (1265-1336), que es vanagloriava de parlar *catalanesc*. Muntaner, com els seus coetanis, identificava llengua i nació (nació, en el sentit etimològic de lloc de naixement), però, en parlar de l'àmbit geogràfic del catalanesc peninsular, era conscient de l'existència de dues realitats políticoadministratives: Catalunya i València. D'altra banda, a principis del XIV, quasi tots els Beneyto, Blasco, Domingo, Escribano, Eximeno, Rodrigo, Royo, Sancho o Valero fills o nets de repobladors establits al País Valencià s'expressen normalment en català. Dels onze justícies del període de 1279 a 1321 esmentats en el susdit *Llibre de cort de justícia de València*, només un, Sanxo Loarre, és antroponímicament aragonés, però s'expressa en català. Guinot (1999: 159-160), guiant-se per l'antroponímia, ja va fer veure, a partir de la nòmina de consellers de la ciutat de València entre el 1306 i el 1316, que els procedents de Catalunya serien el 80%, els procedents d'Aragó o de Navarra el 5%, i el 15% restant, de procedència indistinta. Segons subratlla Guinot (1999: 160), aqueixos percentatges reflecteixen «un patriciat artesanal i mercantil molt homogèniament d'origen català, que controla el poder polític de la ciutat i del regne, i dóna categoria pública i social a la seua llengua». Tanmateix, calcula que «entre els sectors socials més baixos, els pobladors d'origen aragonés pujarien potser fins a un 25%».

La població cristiana del regne de València de les primeres dècades del segle XIV que portava cognoms toponímics aragonesos o castellans ja no es pot computar com de llengua aragonesa o castellana. Així i tot, si ens guiàvem per aquest criteri, constataríem que, entre les persones citades en l'esmenat *Llibre de la cort de justícia de València* hi hauria un 65% de parla catalana, un 28% de parla aragonesa, navarresa o castellana i un 7% de parla occitana. No és un criteri adequat, però sí un indicati diàfan per a valorar el predomini progressiu de l'element catalanòfon.

Ara bé, ¿quina mena de català parlaven cap a l'any 1300 els repobladors catalans del País Valencià? Si observem els trets lingüístics del susdit *Llibre de*

cort de justícia de València (1279-1321), podem constatar que, de les dèssset mans que hi van intervenir, només tres, que ocupen el 17% de l'espai del *Llibre*, es poden considerar d'adscripció dialectal oriental, mentre que els catorze restants, que ocupen el 83% del *Llibre*, són d'adscripció occidental (Diéguez 2001: 21). Ja hem vist que Guinot (1999: 259) ha calculat, a partir de l'antroponímia, que a principis del segle XIV hi hauria un 40% de catalanooccidentals un 30% de catalanoorientals, un 10% d'aragonesòfons pirinencs i un 20% d'aragonesòfons meridionals. Encara que llavors és més que problemàtic identificar l'origen dels antropònims amb els usos lingüístics reals dels qui els portaven, aqueixos percentatges són ben il·lustratius des del punt de vista demolingüístic.

Així doncs, al voltant del 1300, el factor quantitatiu de la repoblació catalanooccidental degué ser decisiu perquè hi predominés el català occidental. Una conclusió que també es desprèn de la consideració de diversos factors socioeconòmics. Mentre els catalanoorientals, més abocats al comerç marítim, van nodrir bàsicament la repoblació de les Illes Balears (i, al segle XIV, la de Sardenya), van ser els catalanooccidentals els qui, dedicats sobretot a l'agricultura i a la ramaderia, van veure en el riques terres valencianes les millors possibilitats de progrés econòmic i, doncs, la destinació preferida per a l'emigració. Entre aqueixos repobladors hi van predominar els de la Catalunya Nova occidental, amb un règim jurídic més lliure que no els de la Catalunya Vella.

Ara bé, al triomf del català occidental al País Valencià van contribuir no sols els factors quantitatius i qualitatius de la repoblació d'origen catalanooccidental, sinó també l'impacte lingüístic dels repobladors aragonesos tornats catalanoparlants, ja que van contribuir a reforçar els trets més pròxims del català occidental i a neutralitzar els trets més allunyats del català oriental dels repobladors. Els repobladors aragonesos i els seus descendents directes, especialment els establits a les viles reials, aspiraven, contràriament als nobles aragonesos del regne de València, a integrar-se lingüísticament en la majoria catalanòfona i a acollir-se al règim jurídic dels *Furs* de València, que els afavorien. Certament, el català també influí en l'aragonés, però no fins al punt de provocar-ne un anivellament intern, a causa del seu caràcter minoritari i subaltern, tret d'unes quantes poblacions de l'interior del regne.

En aqueix context, els repobladors catalanoorientals i els seus descendents directes, cada vegada més minoritzats, degueren tendir a adaptar-se a hàbits fonètics i lèxics de la majoria catalanooccidental. Cal tenir en compte que, entre els catalanoorientals, eren molt més nombrosos els de l'àrea de Barcelona-Tarragona que no els de l'àrea Girona-Perpinyà, més allunyats dialectalment del català occidental que no aquells. Per a ells, l'adaptació era més fàcil. Trudgill (1986) ha explicat aquestes situacions de confluència interdialectal amb les teories de l'acomodament i de la koinetxació. Acomodant-se a la majoria catalanooccidental per tal d'aconseguir una integració social més positiva, aqueixos repobladors catalanoorientals també van contribuir a la notable uniformitat que el català de València anava adquirint.

d) Els besnets dels repobladors aragonesos, és a dir, els nascuts a partir de 1285-1300, amb una esperança mitjana de vida que podria arribar a 1335-1350 aproximadament, devien parlar només en *valencianesc*, el nom amb què, en un procés judicial a Menorca (1343-1346) que ja hem comentat més amunt, s'identificà la parla de la valenciana Sibil·la de Déu, mare de l'acusat, Gil de Lozano II. Entre els nouvinguts catalanooccidentals, l'esforç per a adaptar-se al valencianesc havia de ser de mínims i, entre els nouvinguts catalanoorientals, ben poc important. Als nouvinguts catalanoorientals que passaven a establir-se a València, i més encara si procedien de l'àrea de Girona-Perpinyà, els devia cridar l'atenció els aspectes fonètics i lèxics diferents del català de València.

L'esmentat plet de 1346, que Baydal (2017) comenta *in extenso*, és interessant des del punt de vista sociolingüístic perquè projecta llum sobre els usos lingüístics entre matrimonis mixtos de catalanòfons i aragonesòfons i sobre la presència de l'aragonés entre els nobles i cavallers aragonesos instal·lats en terres catalanes. Del cavaller aragonés Gil de Lozano I (nascut cap a 1265), pare de l'acusat, se'ns diu que havia participat en la conquesta de Menorca (1287) i que s'expressava en llengua aragonesa. De Sibil·la de Déu, esposa de Gil de Lozano I (nascuda cap a 1280), se'ns diu que era filla d'un cavaller, «Petrus de Deo», «qui erat populatus in Regno Valencie» (nascut cap a 1255) i que procedia d'Oriola. Segons Baydal, aquest «Petrus de Deo», que devia ser català i estava casat amb l'aragonesa «Maria Peris», va ser governador de Menorca

(almenys entre 1289 i 1291) i residí a Oriola almenys entre 1296 i 1308. Així doncs, Gil de Lozano II, del qual se'ns diu que parlava en aragonés —la llengua del pare i de l'àvia materna— també devia parlar el català de la mare, el *valencianesc*. Un dels testimonis del procés judicial declarà que Sibil·la de Déu «loquebatur valencianesch», perquè era «naturalis regni Valencie», i un altre manifestà que, per la seua pronúncia —«in prolacione idiomatis sui»—, «ad modum dicti regni [Valentie] loquebatur ydioma suum», és a dir, que parlava la seua llengua a la manera que ho feien a València. Però Gil de Lozano II també devia conèixer l'aragonés de sa mare, Maria Pérez. El cas revela, d'una banda, els potser nombrosos casos de bilingüisme català / aragonés en famílies de matrimonis mixtos; d'altra banda, que el contacte català / aragonés, tot i que potser cada vegada més minoritari, devia ser una constant de la situació sociolingüística del català de València entre els segles XIII i XV i, finalment, que cap al 1330 ja s'hi havia conformat una modalitat valenciana de la llengua catalana, com bé deixa entendre el *Llibre de cort de justícia de València (1279-1321)*.

La denominació de *valencianesc*, creada per analogia amb *catalanesc*, suggereix aqueixa consciència particularista. Degué ser un invent onomàstic creat probablement per algú o alguns d'aquells fills o nets de repobladors catalanoorientals de València que observaven que el parlar de València presentava unes petites diferències amb el parlar de Barcelona. En tot cas, *valencianesc*, i segurament *valencià*, fou una denominació de la llengua que no seria explicable sense l'aparició prèvia del gentilici *valencià*. Si, de Sibil·la de Déu, que havia nascut cap a 1280, se'ns deia que parlava valencianesc, és a dir, valencià, és perquè devia circular el gentilici molt abans de procés judicial de 1346. Baydal (2016: 75) addueix un document de 1313 en què el gentilici «valentini» fa referència a valencians altres que els habitants de València. El mateix Baydal (2016) relaciona l'acceptació generalitzada del gentilici *valencià* amb les disposicions de les Corts valencianes de 1329-1330 en favor de l'extensió dels *Furs de València* a tot el regne i la seua acceptació per part de la noblesa aragonesa ací radicada, bé que a canvi de sucoses concessions. És un argument raonable des del punt de vista jurídic, ja que anteriorment la poderosa noblesa aragonesa amb senyorijs a València insistia en la prevalença dels *Fueros* d'Aragó i s'opo-

sava a la generalització dels *Furs de València* a tot el regne. En tot cas, l'acord de les Corts de 1329-1330 no és el punt de partida de l'ús del gentilici *valencià* per a tots els habitants del regne, sinó la conseqüència jurídica d'una llarga lluita en favor de la seua generalització. Ara bé, el subterfugi jurídic del poder reial de recórrer a la fórmula de *regnícoles*, d'*íncoles* o d'*habitants del regne de València* per a evitar el conflicte identitari i d'interessos no hauria d'ocultar una més que probable realitat: que el gentilici dels habitants de la ciutat de València no podia ser altre que el de *valencià* i que aquest devia ser també, potser des de l'aprovació dels *Furs* de València, el que anà imposant-se entre els habitants de totes les viles i ciutats que es regien pels *Furs de València*, de la mateixa manera que eren coneguts com a «valentini», més enllà dels seus orígens catalans o aragonesos, tots els membres de la diòcesi *valentina*, que comprenia la major part del regne (Baydal 2016: 75-76).

El xoc inicial entre les viles reials i gran part de l'estament militar, nodrit majoritàriament pels nobles aragonesos, es convertí, potser ja abans del segle XIV, en un conflicte identitari, de base econòmica, política i jurídica, entre els que, d'una part, s'autoproclamaven valencians —els catalanoparlants en general, incloent-hi els descendents d'aragonesos que havien adoptat el català— i, de l'altra, els nobles aragonesos amb senyorijs valencians, que es resistien a acceptar les conseqüències institucionals de la creació d'un regne de València de base ciutadana i dret romà. En no pocs casos, els aragonesos que havien adoptat el valencià es convertien en acèrrims defensors de la identitat adquirida i dels interessos del grup a què accedien. Contràriament, també hi hagué algun noble catalanòfon i alguna vila reial regida pels furs aragonesos que se solidaritzà interessadament amb els nobles aragonesos. Així doncs, els primers interessats a crear una identitat política i jurídica valenciana, un gentilici comunitari, una denominació particularista per al català de València i a fer prevaldre els interessos de l'estament reial foren els fills i els nets de la primera generació de repobladors catalans del nou regne de València. El 1321, en un aplec de Jaume II amb els estaments del regne de València, els representants de l'estament reial recordaren efusivament que «el regne de València és regne per si, e no és obligat ne restret a usatge de Barcelona ne a furs d'Aragó» (Baydal 2016: 87). Les

bases del particularisme valencià, molt ben estudiat per Agustín Rubio (2012), es posaren ben d'hora. En la primera meitat del segle XIV, la noblesa d'origen aragonés instal·lada en senyorijs de llengua catalana o resident en les viles reials ja havia adoptat la llengua dels seus vassalls. Conductes lingüístiques com la de Pedro de Xèrica —que fou governador general del regne i senyor d'una població que continuà regint-se pels *Fueros* d'Aragó—, adreçant-se en alguna ocasió en aragonés a les ciutats de València i d'Alzira en el context de la revolta de la Unió valenciana (Tomás 2020: 153), són excepcionals. En tot cas, el pacte institucional de 1329-1330 contribuï a superar la dicotomia jurídica entre els components ètnics català i aragonés del país i a crear la consciència d'un sol «poble valencià», si bé «eixit per la major partida de Catalunya», com bé remarcà Eiximenis. De fet, el nom de valencià, o de «llengua valenciana», que utilitzà Antoni Canals (1395) en la seua dedicatòria del *Valeri Màxim* als consellers de Barcelona, fou sempre en l'època medieval una denominació compatible amb la de «llengua catalana», que era la que s'usava de cara a l'exterior de les fronteres del regne. El català —designat com a *ydioma valentinus* pels compromissaris de Casp (1412)— fou l'única llengua romànica que tingué conreu literari al regne de València i l'única que els reis i les institucions valencianes consideraren i utilitzaren com a llengua pròpia del regne.

Darrere el nom de *valencià* hi havia sobretot una afirmació identitària. Ara bé, també suggeria un «modum» de parlar el català a València. El *Llibre de cort de justícia de València (1279-1321)*, a pesar d'estar mediatitzat pel sedàs corrector dels escrivans de l'administració judicial i per la supervisió dels justícies, posa de manifest l'emergència d'aqueixa modalitat lingüística, que anirà conformant-se a mesura que discorre el segle XIV. És una modalitat que Eiximenis (1383) va descriure molt gràficament en destacar la seua singularitat lèxica («llenguatge compost de diverses llengües que li són entorn») i fonètica («llenguatge» que «ha lleixats los pus durs e los pus mal sonants vocables dels altres, e ha presos los millors»), o, dit en termes actuals: un parlar farcit d'aragonesismes i d'arabismes i sense les transformacions fonètiques característiques del català oriental. No cal dir que devia existir una notable diferència entre la llengua de la documentació administrativa, que tendia a ajustar-se al model

lingüístic de la Cancelleria reial, i la llengua col·loquial, més fidel a les característiques orals del català occidental (Ferrando 2010: 119). Una dicotomia que podem observar clarament si comparem la llengua cultista d'Antoni Canals amb la llengua més planera de Vicent Ferrer (Schib 1977).

És aqueixa modalitat lingüística la que van aprendre al segle XIV els germans i poetes Jaume March II i Pere March IV, oncle i pare d'Ausiàs March respectivament. Tots dos eren fills de Jaume March I (*ca.* 1300-1375), senyor d'Albalat dels Sorells i d'Eramprunyà i ciutadà de València, i de la valenciana Guillemona d'Esplugues. En el *Llibre de concordances* (1371), Jaume March II incorporà no sols mots i variants lèxiques del valencianesc, com *almarraixa*, *mentira*, *oronella*, etc., sinó rimes igualment vàlides per a la pronúncia oriental i occidental del català (Ferrando & Nicolás 2011: 113). No cal dir que, quan els poetes valencians del segle XV, com Ausiàs March, Francesc Ferrer, Jaume Roig o Joan Roís de Corella, van deixar de conrear la llengua trobadoresca, es van ajustar a les rimes occidentals de la modalitat valenciana.

És evident que, en tot el procés de repoblador de València, les dones van tenir un paper fonamental com a garantia que eren per a la consolidació de la colonització. Però la documentació les fa quasi invisibles. Només se'ns en parla en casos excepcionals, sobretot quan són viudes o hereves riques. Ja ho hem vist en alguns casos, com el de la pubilla Valençona Castell, esposa de Ramon Muntaner. I la historiografia es limita a aduir alguns casos puntuals, com ara el de Maria Liars (Pérez Elum 1995: 194-196), però generalment per raons alienes a la perspectiva de gènere. Amb la llegenda de les donzelles de Lleida no es pretén destacar el protagonisme de les dones en la repoblació de València, sinó explicar una tradició de base real: el predomini que hi van tenir els catalanooccidentals.

És una situació ben diferent de la que es donà a Nova França (Quebec) al segle XVII, en què el rei francès Lluís XIV intervingué decididament perquè s'hi imposés el parlar de la «Île-de-France». Ja n'hem fet referència. En efecte, Barbaud (1983), que estudià el tema des del punt de vista sociolingüístic, observà que, el 1663, una part dels immigrants francesos del Quebec la formaven els «francoparlants» (els de «l'Île-de-France»), una altra, la dels «patoiseparlants»

(els dels dialectes de la llengua d'oïl més allunyats del «françoys»), i encara una altra part, la dels «semi-patoisantes» (els dels dialectes de la llengua d'oïl més pròxims al «françoys»). Amb l'aportació de les 692 fadrines (dites «les filles du Roy»), totes òrfenes, ordenada per Lluís XIV, el monarca francès pretenia aconseguir que el predomini des les fadrines «francoparlants» (57%) sobre les «patoisantes» (18%) i les «semi-patoisantes» (25%) fos decisiva per al triomf progressiu del francès central (Barbaud 1983: 139-142).

Una tal política lingüística institucional, la d'intentar condicionar la modalitat dialectal d'una colònia, no es donà a la València dels segles XIII i XIV. Això només seria possible a partir de la forja, al segle XVI, dels estats-nació de l'Europa occidental. Fins i tot en la versió de Beuter de la llegenda de les donzelles de Lleida, ja del XVI, el recurs al protagonisme de les dones només s'explica per l'evocació de les llegendes de l'antiguitat clàssica que un renaixentista com Beuter en volgué fer. Certament, la llegenda de les donzelles de Lleida, en destacar el paper de les dones en la repoblació de València, va subratllar el seu paper en la transmissió de la llengua materna, almenys pel que fa a la major part de les famílies. Vives l'aprofità també per a confirmar una vella tradició: el predomi dels catalanooccidentals en la repoblació de València.

Els fills de matrimonis mixtos entre repobladors o nouvinguts de parla oriental, o fins i tot de parla aragonesa, i repobladores o nouvingudes de parla occidental difícilment podrien deixar d'adoptar la llengua materna. Ja n'hem vist alguns casos, com ara el de Jaume March II. Només alguns condicionants socials o de classe podrien explicar que els fills preferissen, potser més en la vida pública que en la privada, la llengua del pare. Podria ser el cas de Gil de Lozano II, fill del cavaller aragonés Gil de Lozano I, de qui es deia que parlava en aragonés. En el cas del català de València, la major proporció de repobladors catalanooccidentals, la notable contribució dels repobladors de les comarques de transició dialectal del Principat i el reforç dels repobladors aragonesos convertits en catalanòfons són raons suficients per a explicar el triomf del català occidental. En aqueix context, és natural que els repobladors i els nouvinguts catalanoorientals establits al País Valencià tendissen a acomodar la seua parla a la de la majoria. És l'estructura demogràfica, lingüística i econòmica de la

societat valenciana baixmedieval la que creà les condicions perquè hi prevalgués el català occidental.

Així doncs, el catalanesc de València, procedent tant de la Catalunya occidental com de l'oriental, no ha estat mai un català oriental transformat en occidental en virtut d'un substrat preromà poc conegut, que hauria reviscolat per l'efecte desromanitzador de l'àrab, ni tampoc ha estat una barreja o el resultat d'una convergència dels dos dialectes principatins, sinó que fou un català de base essencialment occidental. En la formació d'un valencianesc prou uniforme al llarg de tot el País Valencià, tret de la zona septentrional, hi tingueren molt a veure no sols el predomini numèric dels catalanooccidentals, tal com es dedueix de la dialectologia diacrònica catalana i de la documentació històrica, sinó també l'impacte del català dels exaragonesòfons, la proximitat dialectal dels parlars catalans de transició i l'escassa incidència dels parlars orientals situats al nord de Barcelona. A més a més, convé tenir ben present que les diferències entre les dues grans varietats dialectals del català eren, aleshores, molt menys apreciables que en l'actualitat. De fet, eren tan poques que els valencians medievals, tot i que orgullosos del nom particular de la llengua —una qüestió sobretot identitària—, no deixaren mai de reconèixer que es tractava de la mateixa llengua.

Que la majoria demogràfica catalanooccidental degué comptar ben d'hora, i molt, al regne de València ho palesa la victòria de les solucions pròpies del català occidental enfront no sols del català oriental sinó també de l'aragonés. Les solucions pròpies més visibles foren el tractament de la *e* llarga llatina, la conservació del timbre de les vocals àtones *a* i *e* i l'adopció de les anomenades formes verbals incoatives en *-ix*. La victòria d'aqueixes formes no s'hi hauria produït sense la generalització prèvia del seu ús en la llengua col·loquial dels catalans nord-occidentals. Si aqueixes formes no s'hi documenten sinó excepcionalment als segles XIII i XIV deu ser a causa de les convencions formals de la llengua cancelleresca, que tendia a la uniformitat i prioritzava les formes de la Cancelleria reial.

L'anivellament lingüístic que es produí en la València dels segles XIII i XIV s'operà bàsicament dins del català i no es traduí en la formació de cap llengua

híbrida. Si factors de demografia van assegurar el triomf de la modalitat catalanooccidental sobre la catalanooriental, factors d'integració social, de prestigi i d'utilitat contribuïren a la substitució de l'aragonés pel català majoritari i, com a contrapartida, al reforçament de les solucions catalanooccidentals.

Amb el temps, el català de València desenvolupà uns pocs trets morfològics i lèxics propis, uns més conservadors i d'altres més innovadors, que començaren a distingir-lo en alguns pocs aspectes del català nord-occidental, però aquests trets no solen ser anteriors al segle xv. En el procés de regionalització lingüística del valencià exerciren un gran paper no sols les condicions concretes en què es forjà aquesta modalitat, sinó també l'estructura política de la Corona d'Aragó. Però això no és ara objecte d'estudi.

Comptat i debautut, crec que el caràcter occidental del català medieval de València i la seua singularitat diatòpica només poden ser explicats per una teoria sociolingüística de la repoblació que integre adequadament els vessants demolingüístics, dialectològics, socioeconòmics i polítics de la història lingüística del País Valencià baixmedieval.

Bibliografia

- ABARCA, P. (1682), *Los reyes de Aragón en anales históricos*, I, Madrid.
- AGRAMUNT, J., vegeu Veny, J.
- ALARCOS, E. (1983), «La constitució del vocalisme català», dins *Estudis lingüístics catalans*, Barcelona, pp. 57-78 (1a edició: 1960).
- ALBERT, R. & GASSIOT, J., eds. (1928), *Parlaments a les Corts catalanes*, Barcelona.
- ALCOVER, A. M., vegeu Massot, J.
- BADIA, A. M. (1981), *La formació de la llengua catalana. Assaig d'interpretació històrica*, Barcelona.
- (1984), «L'origen de la llengua catalana», dins J. Fuster *et alii*, *Els Països Catalans: un debat obert*, València, pp. 95-137.
- BAGUÉ, E., ed. (1935), Gaspar Roig i Jalpí, *Libre de feyts d'armes de Catalunya*, vol. III, Barcelona.
- , ed. (1950), Gabriel Turell, *Recort*, Barcelona.
- BALLESTER, X. (2021), *Orígenes de la lengua valenciana. La hipótesis repoblacionista*, Saragossa.

- BARBAUD, P. (1983), *Le choc des patois en Nouvelle-France. Essai sur l'histoire de la francisation du Canada*, Quebec.
- BARCELÓ, C. (1984), *Minorías islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto*, València.
- (2011), *Àrab i català: contactes i contrastos*, València / Barcelona.
- BASSOLS, M. ET ALII (1976), *Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae*, fasc. 7, Barcelona.
- BASTARDAS, J. (1982), «El català occidental i el català oriental. Un tema per a una controvèrsia», *Serra d'Or*, 272, pp. 35-36.
- BATLLE, M. ET ALII (2016), *Gramàtica històrica de la llengua catalana*, Barcelona.
- BAYDAL, V. (2016), *Els valencians, des de quan són valencians?*, Catarroja / Barcelona / Palma.
- (2017), «Els possibles orígens familiars i territorials de Sibil·la de Déu, la dona que parlava 'valencianesch' en 1346». Blog Vent d Cabylia [22-III-2017]
- BELTRAN, V. & SEGURA, C. (2018), *Els parlars valencians*, València.
- BEUTER, P. A. (1551), *Segunda parte de la Corónica general de España, y especialmente de Aragón, Cathaluña y Valencia*, València.
- BISSON, T. N. (1988), *Història de la Corona d'Aragó a l'Edat Mitjana*, Barcelona.
- BOIX, V. (1845), *Historia de la Ciudad y Reyno de Valencia*, I, València.
- BURNS, R. I. (1979), «La muralla de la llengua: el problema del bilingüisme i de la interacció entre musulmans i cristians», *L'Espill* 1 / 2, pp. 15-35.
- CAMARENA, J. (1986), «Reconquista y repoblación en la comarca de Gandía», dins *VI Curso de Historia y Cultura Valencianas*, Gandia, pp. 109-127.
- CAMARENA, J. & FURIÓ, E. (1970), «El *Repartiment* de la zona de Játiva», dins *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*, Saragossa, pp. 87-110.
- CANELLAS, A. ed. (1976), Jerónimo Zurita, *Anales de la Corona de Aragón*, I, Saragossa (1a edició: 1562).
- CASANOVA, E. (1993), «El català dins la Romània: a propòsit del doblet incoatiu ESC / ISC», dins *Actas del XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filología Románicas*, A Coruña, pp. 293-315.
- (2001), «Llengües en contacte a l'Edat Mitjana al regne de València: el cas de l'aragonés i del castellà», dins M. A. Cano *et alii* eds. *Les claus del canvi lingüístic*, Alacant.
- (2011), «Influencia històrica del aragonés sobre el valenciano», *Archivo de Filología Aragonesa*, 67, pp. 201-235.
- CHABÁS, R., ed. (1895), Josef Teixidor, *Antigüedades de Valencia*, València.
- CLIMENT, J. (1986), «El otro obispo Climent», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXII, pp. 185-210.
- COLOMINA, J. ed. (1995), *Llengües en contacte als regnes de València i Múrcia (segles XIII-XIV)*, Alacant.
- (1995), «Català(ns) i aragonè(os) en contacte al sud del regne de València segons el Llibre d'Extravagants (1263-1264) de l'Arxiu Municipal d'Alcoi», dins J. Colomina ed., *Llengües en contacte als regnes de València i Múrcia (segles XIII-XIV)*, pp. 145-173.

- COLÓN, G. (1955), «El valenciano», dins *VII Congreso Intemacional de Lingüística Románica*, II, Sant Cugat, pp. 137-149.
- (1976), *El léxico catalán en la Romania*, Madrid. (Reedició parcial i traducció catalana: *El lèxic català dins la Romània*, València, 1993)
- (1978), *La llengua catalana en els seus textos*, I, Barcelona.
- (1986), *Problemes de la llengua a València i als seus voltants*, València.
- (2014), *Origen i història del lèxic català*, València / Barcelona.
- COLÓN, G. & GARCIA, A. (1970-1999), *Furs de València*, 8 vols, Barcelona.
- COMPAGNA, A. M. ed. (1990), Lupo de Spechio, *Summa dei re di Napoli e Sicilia e dei re d'Aragona*, Napoli.
- CÓRDOBA, J. (2018), «El viaje femenino a América (1493-1600)», dins X Congreso virtual sobre Historia de las Mujeres (15 al 31 de octubre de 2018), pp. 119-154.
- COROMINES, J. (1965), *Estudis de toponímia catalana*, I, Barcelona.
- (1971), *Lleures i converses d'un filòleg*, Barcelona.
- (1976), *Entre dos llenguatges*, II, Barcelona.
- (1990), *El parlar de la Vall d'Aran. Gramàtica, diccionari i estudis lexicals sobre el gascó*, Barcelona.
- DE MELCHOR, V. (1995), «El paper de les dones en el naixement del valencià (1238-ca. 1400). Un nou acostament a l'adscripció del valencià al grup occidental primitiu», dins *Actes del Simposi de Demolingüística: III Trobada de Sociolingüistes Catalans (Tortosa, 15 i 16 de novembre de 1993)*, Barcelona, pp. 226-231.
- DESCLOT, B., vegeu Soldevila, F. ed.
- DIAGO, F. (1613), *Anales del Reyno de Valencia*, I. València.
- DIÉGUEZ, M. A., (2002), *Clams i crims en la València medieval segons el 'Llibre de Cort de Justícia (1279-1321)'*, Alacant.
- DIÉGUEZ, M. A. & FERRAGUT, C. eds. (2011), *El Llibre del la Cort del Justícia d'Alcoi (1263-1265)*, València.
- EIXIMENIS, F., vegeu Molins de Rei, D.
- ESCLAPÉS, P. (1738), *Resumen historial de la fundación, i antigüedad de la Ciudad de Valencia de los Edetanos, vulgo del Cid*, València.
- ESCOLANO, G. (1610), *Primera Década de la Historia de la insigne y coronada Ciudad y Reyno de Valencia*, València.
- FERRANDO, A. (1980), *Consciència idiomàtica i nacional dels valencians*, València.
- (1983), *Els certàmens poètics valencians del segle XIV al XIX*, València.
- (1986), «La configuració lingüística del País Valencià després de la conquesta jaumina», dins *Las lenguas prevalencianas*, Alacant, pp. 81-91.
- (1989), «La formació històrica del valencià», dins A. Ferrando ed., *Actes del Segon Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1986)*, VIII. Àrea 7. *Història de la Llengua*, València, pp. 399-442.

- (2010), «De Xarq al-Andalus a Regne de València. La situació lingüística i sociolingüística de les terres valencianes al segle XIII», dins G. Colón & L. Gimeno eds., *La llengua catalana en temps de Jaume I*, Castelló, pp. 97-144.
- (2020), «La poliglòssia en la predicació de Vicent Ferrer», *Scripta. Revista Internacional de Literatura i Cultura Medieval i Moderna*, 16 (desembre 2020), pp. 71-130.
- (2022), «El lèxic del *Llibre dels feits*, segons Joan Coromines», *eHumanista/IVITRA*, 22, pp. 180-201.
- , dir. (1979), *Llibre del Repartiment de València*, València.
- FERRANDO, A. & NICOLÁS, M. (2011), *Història de la llengua catalana*, Barcelona.
- FERRER, V., vegeu Sanchis, J. & Schib, G.
- FONT, J. M. (1951), «La reconquesta y repoblación de Levante», dins *La reconquista española y la repoblación del país*, Saragossa, pp. 89-107.
- (1983), *Cartas de población y franquicia de Cataluña*, II, Barcelona.
- FULLANA, L. (1921), *Vocabulari Ortogràfic Valencià-Castellà*, València.
- FURIÓ, A. (2001), *Història del País Valencià*, València.
- GALMÉS, A. (1983), *Dialectología mozárabe*, Madrid.
- (1986), «El mozárabe de Valencia», dins *Las lenguas prevalencianas*, Alacant, pp. 15-44.
- GIMENO, L. (2005), *Aproximació lingüística als inicis de la llengua catalana (segles VIII al XIII)*, Castelló de la Plana.
- GIRALT, J. (2012), «El catalán en la Franja de Aragón: aproximación histórico-lingüística», *Anuario de Filología Aragonesa*, 68, pp. 39-74.
- GIRALT, J. & NAGORE, F. (2020), *Aragonés y catalán en la historia lingüística de Aragón*. Saragossa.
- GÓMEZ, B. (1584), *La historia del muy alto e invencible rey don Jayme de Aragón, primero d'este nombre llamado el Conquistador*, València.
- GRIERA, A. (1921), *Contribució a una dialectologia catalana*, Barcelona.
- (1931), *Gramàtica històrica del català antic*, Barcelona.
- GRIFFIN, D. (1958), «Los mozarabismos en el *Vocabulista* atribuido a Ramón Martí», *Al-Andalus*, XXIII, pp. 251-338.
- GUAL, M. (1962), «La Corona de Aragón en la repoblación murciana», dins *VII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, II, Barcelona, pp. 303-310.
- GUICHARD, P. (1979), «València abans dels catalans», *L'Avenç*, 16, pp. 34-39.
- GUINOT, E. (1999), *Els fundadors del regne de València. Repoblament, antroponímia i llengua a la València medieval*, I, València.
- (2022), «El mite de l'indígena primitiu. Història enfront de ficció entorn de la colonització feudal del regne de València en el segle XIII», *Imago Temporis. Medium Aevum*, XVI (2022), pp. 489-517.
- GUINOT, E. & DIÉGUEZ, M. A. & SILVESTRE, A. eds. (2008), *El llibre de cort del Justícia de València (1280-1298)*, 3 volums, València.

- GULSOY, J. (1986), «La fragmentació dialectal del català», dins *Actes del Setè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes (Tarragona-Salou, 1985)*, Barcelona, pp. 425-440.
- JAUME I, vegeu Soldevila, F. ed.
- JIMÉNEZ, J. (2019), «El llegat de les donzelles. Reflexions sobre l'estructura del sistema vocàlic valencià», dins V. J. Escartí ed., *Nunc dimittis. Estudis dedicats al professor Antoni Ferrando*, València, 2019, pp. 277-293.
- LLADONOSA, J. (1959), «Lleida i València a través de la documentació de la Paeria», *Serra d'Or*, 1, p. 17.
- (1961), *La conquesta de Lleida*, Barcelona.
- (1972), *Història de Lleida*, I, Tàrrrega.
- (1974), *Lérida medieval*. Lleida.
- (1980), *Història de Lleida*, Barcelona.
- LLADONOSA, J. ET ALII (1967), *Lleida, problema i realitat*, Barcelona.
- Llibre del Repartiment de València*, vegeu Ferrando, A. (1979)
- LLORENTE, T. (1887), *Valencia. Sus monumentos y artes, su naturaleza e historia*, I, Barcelona.
- LÓPEZ ELUM, P. (1995), *La conquista y repoblación valenciana durante el reinado de Jaume I*, València.
- MANUEL, L. (2014), «Lleidatans i valencians, cosins germans. L'evidència genealògica», *Diari La Veu*, 29-IV-2014.
- MARÉS, V. (1681), *La Fénix Troyana*, València.
- MARINEO, L. (1509), *De primis Aragonie regibus et eorum gestarum perbreui narratione*, Saragossa.
- (1524), *Crónica de Aragón*, València.
- MARTINES, J. (2002), «L'aragonés i el lèxic valencià. Una aproximació», *Caplletra*, 32, pp. 157-201.
- (2009), «El contacte del català amb la llengua dels aragonesos al segle XIII al País Valencià», *Caplletra*, 46, pp. 61-88.
- MARTÍNEZ, J. E. (1962), «Estado actual de los estudios sobre repoblación en los territorios de la Corona de Aragón (siglos XII al XIV)», dins *VII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, I, Barcelona, pp. 142-184.
- MASSANELL, M. (2016), «Sincretisme i canvi morfològic: evolució de la terminació verbal en -AT en català», *Caplletra*, 61 (2016), pp. 165-209.
- MASSOT, J. ed. (1983), Antoni Maria Alcover, *Per la llengua*, Barcelona.
- MATEU, F. (1945), «Lérida y sus relaciones con Valencia (Datos y documentos para la historia monetaria de Lérida, siglos XIII al XVIII)», *Ilerda*, V, pp. 7-55.
- (1969), «Territorializaciones monetarias y areas lingüísticas en la Corona de Aragón en el siglo XIII», *Cuadernos Hispano-Americanos*, 238-240, pp. 413-458.
- (1976), *Lérida y sus relaciones con Valencia*, Lérida.
- MIRAVALL, R. (1969), *Fonaments de l'autodeterminació medieval de Tortosa*, Barcelona.

- MOLINS DE REI, D. ed. (1927), Francesc Eiximenis, *Regiment de la Cosa Pública*, Barcelona.
- MOLL, F. (1952), *Gramàtica històrica catalana*, Madrid. (Reedició en català: *Gramàtica històrica catalana*, València, 2006).
- MONTOYA, B. (2017), *La llengua dels mallorquins de San Pedro (Argentina)*, Barcelona.
- MORAN, J. (1984), «Notes sobre la formació de la llengua catalana», *Anuario de Filología*, 10, pp. 335-346.
- MOREL-FATIO, A. & RODRÍGUEZ VILLA, A. eds. (1876), *Relación del viejo hecho por Felipe II, en 1585, á Zaragoza, Barcelona y Valencia, escrita por Henrique Cock*, Madrid.
- MOREU-REY, E. (1981), «Protohistòria de la llengua catalana. El recurs a l'onomàstica», *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior*, VI, pp. 9-14.
- (1985), «Antoni M. Badia i els orígens de la llengua catalana», *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior*, XX, pp. 46-49.
- (1986), «Toponímia de la reconquesta. Exigències metodològiques», *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior*, XXVI, pp. 29-33.
- MUNTANER, R., vegeu Soldevila, F. ed.
- OLMO, J. V. (1653), *Lithología o explicación de las piedras y otras antigüedades halladas en las zanjas que se abrieron para los fundamentos de la Capilla de nuestra Señora de los Desamparados de Valencia*, València.
- PÉREZ SALDANYA, M. (1998), *Del llatí al català. Morfologia verbal històrica*, València.
- PONSODA, J. J. (1996), *El català i l'aragonés en els inicis del Regne de València segons el Llibre de Cort de Justícia de Cocentaina (1269-1295)*, Alcoi.
- POTTIER, B. (1952), «L'évolution de la langue aragonaise à la fin du Moyen Age», *Bulletin Hispanique*, LIV, pp. 184-199.
- PUIG, J. (1980), «Els procés dels lul·listes valencians contra Nicolau Eimeric en el marc del Cisma d'Occident», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LVI, pp. 319-463.
- RASICO, P. (1982), *Estudis de fonologia sobre el català preliterari*, Barcelona.
- (2006), *El català antic*, Barcelona.
- RECASENS, D. (2017), *Fonètica històrica del català*, Barcelona.
- RIBALTA, J. & TURULL, M. (1983), «Llibre de Concels de la Paeria (març a setembre 1344)», *Butlletí de Dialectologia Nord-Occidental*, 3 (1983), pp. 13-82.
- RIBELLES, J. (1929), *Bibliografía de la lengua valenciana*, II, Madrid.
- RODRIGO, M. (2021), «Encara sobre els orígens del valencià. Escolis a un llibre de Xaverio Ballester», *Afers*, 98 (2021-2022), pp. 209-226.
- ROHFLS, G. (1977), *Le Gascon. Etudes de philologie pyrénéenne*, Pau.
- ROIG, G., vegeu Bagué, E. (1935)
- RUBIO, A. (1985), *Epistolari de la València medieval*, I, València. (Reedició ampliada: València / Barcelona, 2003)
- (2012), *El patriciat i la nació. Sobre el particularisme dels valencians en els segles XIV i XV*, dos volums, Castelló / Barcelona.

- RUBIO, A. & RODRIGO, M. (1997), *Antroponímia valenciana del segle XIV. Nòmimes de la ciutat de València (1368-1369 i 1373)*, València / Barcelona.
- RUSSELL-GEBBETT, P. (1973), «Mossèn Pujol's Documents en vulgar dels segles XI, XII i XIII (Barcelona, 1913): a partial retranscription and commentary», dins *Studies in Medieval Literature and Language in memory of Frederick Whitehead*, Manchester, pp. 257-277.
- (1965), *Mediaeval Catalan Linguistic Texts*, Oxford.
- SÁEZ, E. (1980), «Valencia en las *Històries e conquestes dels reys d'Aragó e comtes de Catalunya* de Pere Tomich», dins *Primer Congreso de Historia del País Valenciano*, II, pp. 719-725.
- SALRACH, J. M. (1982), *Història dels Països Catalans*, coordinada per A. Balcells, I, Barcelona.
- SANCHIS GUARNER, M. (1950), *Gramàtica valenciana*, València. (Reedició facsímil i introducció a cura d'A. Ferrando: Tarragona, 1993).
- (1955), «Els parlars valencians anteriors a la reconquesta de Valencia i Múrcia», dins *VII Congreso Internacional de Lingüística Romànica*, II, Sant Cugat, pp. 447-482.
- (1976), *La Ciutat de València. Síntesi d'Història i de Geografia urbanes*, València (1a edició: 1972).
- (1980), *Aproximació a la història de la llengua catalana*, Barcelona.
- SANCHIS SIVERA, J. (1909), *La Catedral de Valencia. Guía histórica y artística*, València.
- SANTONJA, J. L. & CABANES, V. (2021), *Llibre de la cort del justícia Pere Penedés (Alcoi, 1320)*, Alcoi.
- SCHIB, G. (1977), *Vocabulari de Sant Vicent Ferrer*, Barcelona.
- SOBERANAS, A. J. (1983), *Representació de l'Assumpció de Madona Santa Maria. Text anònim del segle XIV*, La Selva del Camp.
- SOBREQUÉS, S. (1977), «La Baja Edad Media peninsular», dins J. Vicens-Vives ed., *Historia social y económica de España y América*, II, Barcelona, pp. 2-356 (Primera edició: 1957).
- SOLÀ, J. (1986), «La llengua catalana fins a Jaume I», dins *Las lenguas prevalencianas*, Alacant, pp. 65-79.
- SOLDEVILA, F. (1955), *Jaume I. Pere el Gran*, Barcelona.
- , ed. (1971), *Les quatre grans Cròniques*, Barcelona.
- TOMÀS FAUCI, G. (2020), *El aragonés medieval. Lengua y etado en el reino de Aragón*, Saragossa.
- (2022), *ressenya a X. Ballester, Orígenes de la lengua valenciana. La hipótesis repoblacionista* (Saragossa, 2021), *Jerónimo Zurita*, 100, pp. 225-229.
- TEIXIDOR, J., vegeu Chabas, R.
- TORRES, J. (1960), *El repartimiento de Murcia*, Madrid.
- (1962), «Jaime I y Alfonso X. Dos criterios de repoblación», dins *VII Congrès d'Història de la Corona d'Aragó*, II, Barcelona, pp. 329-340.

- TORRES, J. & VEAS, G. (1986), «La procedencia de los repobladores en el repartimiento de Orihuela», *Miscelánea Medieval Murciana*, XIII, pp. 13-27.
- TORRÓ ABAD, J. (2006), *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València.
- , ed. (2009), *Llibre de la cort del Justícia de Cocentaina (1269-1290)*, 2 volums, València.
- TOVAR, A. (1981), ressenya a A. M. Badia, *La formació de la llengua catalana* (Barcelona, 1981), *Investigación y Ciencia* (octubre, 1981), pp. 135-137.
- TRUDGILL, P. (1986), *Dialects in Contact*. Oxford.
- TURELL, G., vegeu Bagué, E. (1950)
- UBIETO, A. (1978), *La leyenda del origen ilerdense de trescientas valencianas*, *Temas valencianos*, 23, Saragossa.
- WALSH, T. (1986a), «Origin of the Catalan Dialects: Pre-Roman Substrates or Medieval History?», *Hispanic Review*, 54, pp. 405-425.
- (1986b), «Una isoglossa catalano-gascona», dins *Actes del setè Col·loqui Internacional de Llengua i Literatura Catalanes*, Barcelona, pp. 601-618.
- VENTURA, A. (1986), «Noms occitans, sicilians i hongaresos en el *Llibre del Repartiment* de Xàtiva», *Societat d'Onomàstica. Butlletí interior*, XXIII, pp. 320-330.
- VENY, J. (1982), *Els parlars catalans*, Palma.
- (1986), *Introducció a la dialectologia catalana*, Barcelona.
- (2001), *Llengua històrica i llengua estàndard*, València.
- (2017), «L'empremta occitana en català», dins A. Carrera & I. Grifoll eds., *Occitània en Catalonha: de tempses novèls, de novèlas perspectives. Actes del XI^{en} Congrés de l'Associacion Internacionala d'Estudis Occitans*, Lleida, pp. 49-69.
- (2022), *Variació i norma en la llengua catalana*, Barcelona.
- ed. (1971), Jacme d'Agramunt, *Regiment de preservació de pestilència*, Tarragona.
- VENY, J. (2007-2023), *Petit atlas lingüístic del domini català*, 9 volums, Barcelona.
- WHEELER, M., (2007), *Morfologia i fonologia catalana i romànica: estudis diacrònics*. València / Barcelona.
- VICENS, J. (1952), *Aproximación la Historia de España*, Barcelona.
- VILLANUEVA, J. (1851), *Viage literario a las Iglesias de España*, XVI, Madrid.
- VIRGILI, A. (2010), «Gent nova. La colonització feudal de la Catalunya Nova (segles XII-XIII)», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, 21, pp. 77-102.
- (2017), «Occitans a les terres de l'Ebre (segle XII)», dins A. Carrera & I. Grifoll eds., *Occitània en Catalonha: de tempses novèls, de novèlas perspectives. Actes del XI^{en} Congrés de l'Associacion Internacionala d'Estudis Occitans*, Lleida, pp. 885-895.
- VIVES, J. L. (1783), *Opera omnia, distributa et ordinata in argumentorum classes praecipuas a Gregorio Majansio*, tom IV, València.
- ZURITA, J., vegeu Canellas, A.

